

UNIVERZITET U SARAJEVU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

***KOGNITIVNI KAPITALIZAM - ULOGA ZNANJA U POSTFORDISTIČKOM
DRUŠTVU***

Završni magistarski rad

Studentica: Selma Alispahić

Mentorica: Doc. dr. Jelena Gaković

Sarajevo, juli, 2020.

Sadržaj

Sažetak.....	4
Abstract.....	5
1. Uvod.....	6
1.1. Predmet i problem rada.....	6
1.2. Cilj rada.....	6
1.3. Osnovne i pomoćne hipoteze.....	6
1.4. Metod.....	7
1.5. Struktura rada.....	7
1.6. Pregled dosadašnjih istraživanja.....	8
1.7. Teorijski i praktični značaj istraživanja	9
2. Industrijski kapitalizam.....	10
2.1. Određenje i razvoj kapitalizma.....	10
2.2. Kratka povijest političke ekonomije.....	16
2.3. Mehanizacija i fordizam.....	18
3. Kognitivni kapitalizam.....	23
3.1. Postfordističko društvo i srodne teorijske koncepcije.....	23
3.2. „Ekonomija zasnovana na znanju“.....	28
3.3. Teorija kognitivnog kapitalizma.....	31

3.3.1. Rad i tehnologija u kognitivnom kapitalizmu.....	34
3.3.2. Hipoteza „općeg uma“.....	38
3.3.3. Eksploatacija drugog stepena i privatizacija znanja.....	41
3.3.4. Prijedlog zajamčenog egzistencijalnog dohotka.....	46
4. Uloga znanja u postfordističkom društvu.....	50
4.1. Utilitizacija znanja u „društvu znanja“.....	52
4.2. Humanističko znanje: epistemološka i socio-politička uloga.....	55
4.3. Kritika „društva znanja“.....	59
5. Zaključak.....	61
6. Spisak korištene literature.....	63

Sažetak

Kriza fordizma je rezultirala promjenom režima akumulacije, tj. uspostavom novog oblika privrede koji je obilježen razvojem „općeg uma“ i velikom važnošću znanja za ekonomski rast. Ta činjenica se prepoznala u sociologiji i ekonomskoj znanosti, što je dovelo do stvaranja teorija „postindustrijskog“ i „postfordističkog“ društva, kao i teorije „ekonomije zasnovane na znanju“. Kada je riječ o potonjoj, u radu ćemo vidjeti kako njen apologetski narativ kritikuje teorija kognitivnog kapitalizma koja predstavlja alternativno gledište na karakter savremenih ekonomskih odnosa i smatra proglašenje postojanja ekonomije zasnovane na znanju neopravdanim, budući da takva tvrdnja implicira drugu vrstu ekonomskog uređenja. Pored elaboriranja teorije kognitivnog kapitalizma, u radu objašnjavamo razlike između industrijskog i novog kapitalizma te promjene povezane sa organizacijom proizvodnje, ekonomskom ulogom države, prirodom rada i tehnologije i, između ostalog, sa položajem i autonomijom radnika. Ipak, glavni problem rada se ne tiče samo ekonomskih pitanja nego i, također, šireg pitanja o ulozi znanja u društvu. Na temelju procjene uloge različitih vrsta znanja u savremenom društvu dolazimo do zaključka da još nisu ostvareni preduvjeti da „društvo znanja“ zaživi i da dominantna ekonomska logika tome predstavlja glavnu prepreku.

Ključne riječi: postfordističko društvo, ekonomija zasnovana na znanju, kognitivni kapitalizam, opći um, društvo znanja.

Abstract

The crisis of Fordism has resulted in the changed regime of accumulation, i.e. in the establishment of the new form of economy that is marked by the evolution of the „general intellect“ and the great importance of knowledge in terms of economic growth. This was recognised in sociology and economic science and has led to the development of the „postindustrial“ and „postfordist“ society theories, as well as the „knowledge-based economy“ theory. As regards to the latter, in the paper we shall see how its apologetic narrative is subjected to critique by the cognitive capitalism theory that represents an alternative viewpoint on the character of the contemporary economic relations and considers the proclamation of the existence of knowledge based economy unjustified since such assertion implies another kind of economic arrangement. Other than elaborating the cognitive capitalism theory, in the paper we explain the differences between the industrial and new capitalism and changes related to the organisation of production, economic role of state, nature of work and technology, and, among other things, to the position and autonomy of the workers. Still, the main problem of the paper not only pertains to the economic questions but also to the broader question on the role of knowledge in society. On the basis of assessment of the role of different types of knowledge in contemporary society, we come to conclude that the preconditions for becoming of „knowledge society“ have not been established and that the dominant economic logic represents the main obstacle to its actualization.

Key words: postfordist society, knowledge-based economy, cognitive capitalism, general intellect, knowledge society.

1. Uvod

1.1. *Predmet i problem rada*

Predmet ovog rada je savremeno društvo i njegov odnos prema znanju. U skladu sa uvjerenjem da je u savremenom društvu važnost znanja velika, koje se često temelji na uvjerenju o izuzetnoj ekonomskoj važnosti znanja, novija ekonomska i sociološka teorijska razmatranja i istraživanja se često koriste terminima „ekonomija zasnovana na znanju“ i „društvo znanja“. K tome, upotreba navedenih termina transcendirira akademsko okružje i zalazi u svakodnevni društveni, kao i politički diskurs. S obzirom na implikacije koje način oslovljavanja i prihvaćenog razumijevanja socio-ekonomskih odnosa može imati u pogledu ljudskog djelovanja, kao i na važnost posjedovanja adekvatnog opisa stanja stvari, problem rada je upravo važnost, odnosno, uloga koju znanje ima u savremenoj ekonomiji ili „kognitivnom kapitalizmu“, kao i, općenitije, u savremenom društvu.

1.2. *Cilj rada*

Cilj rada je na temelju analize i kritičkog ispitivanja postavki različitih teorija, kao i razmatranja savremenih ekonomskih i društvenih procesa, doći do boljeg razumijevanja savremene ekonomske i društvene uloge znanja.

1.3. *Osnovne i pomoćne hipoteze*

- Osnovna hipoteza:

(H) Savremeno društvo je društvo znanja.

- Pomoćne hipoteze:

(PH1) Savremena ekonomija je zasnovana na znanju.

(PH2) Znanje danas predstavlja temeljnu društvenu vrijednost.

1.4. *Metod*

Rad je teorijsko-kritičkog karaktera, što znači da u njemu do uvida dolazimo na temelju metode konceptualne analize i analize sadržaja relevantnih socioloških teorija i literature.

1.5. *Struktura rada*

Zbog toga što su mnoge njima pripadajuće karakteristike upravo kontrastirane karakteristikama prethodećih formi, za mogućnost određenja kognitivnog kapitalizma i postfordističkog društva, kao i za stvaranje uslova za njihovo obuhvatno razumijevanje, bilo je neophodno prevashodno objasniti smisao industrijskog kapitalizma i fordizma. Tome je posvećen drugi dio rada koji također pruža koncizan pregled povijesti ekonomske nauke, što nam olakšava da shvatimo poziciju teorije kognitivnog kapitalizma unutar horizonta ekonomskih ideja.

U prvom i drugom poglavlju trećeg dijela rada dajemo prikaz teorija postfordističkog društva i „ekonomije zasnovane na znanju“, naznačujući tako intelektualni kontekst i ambijent nastanka teorije kognitivnog kapitalizma. Hipoteza o kognitivnom kapitalizmu, karakter i tendencije savremene ekonomije, pojava nematerijalnog ili kognitivnog rada, ekonomski značaj novih informacijsko-komunikacijskih tehnologija, pojam „općeg uma“, novi oblici eksploatacije, jačanje prava intelektualnog vlasništva i kriza države blagostanja glavni su problemi kojima se bavimo u posljednjem poglavlju trećeg dijela rada.

Ideja aktualnog „društva znanja“ je predmet razmatranja četvrtog dijela rada u kojem postavljamo pitanje o njenoj plauzibilnosti i održivosti. Distingvirajući izvorni i utilitarno-aplikativno-performativni smisao znanja formiramo sliku o karakteru i motivima obrazovanja i istraživanja, te o stvarnoj vrijednosti znanja u savremenom društvu. Ovaj dio nam u konačnici, zajedno sa prethodnim, omogućava da donesemo zaključni sud o „ulozi znanja u postfordističkom društvu“ i deskriptivnom statusu termina „ekonomija zasnovana na znanju“ i „društvo znanja“.

1.6. Pregled dosadašnjih istraživanja

U pogledu problema ovog rada, postojeća istraživanja se mogu podijeliti u dvije skupine. S jedne strane, postoje mišljenja da je uloga znanja u savremenom društvu izuzetno značajna, „pozitivna“, te da opravdava govor o „ekonomiji zasnovanoj na znanju“ i „društvu znanja“, poput neoliberalnih socioloških teorija ekonomije zasnovane na znanju, odnosno ekonomske „endogene teorije rasta“, nekih teorija postindustrijskog društva, te socioloških teorija „društva znanja“. S druge strane, iako ne poriču da znanje ima bitnu društvenu i ekonomsku ulogu, neki autori iznose razloge koji ozbiljno dovode u pitanje optimističan stav spram novih društveno-ekonomskih konfiguracija i legitimnost upotrebe spomenutih termina. Teorija kognitivnog kapitalizma, kojoj je u ovom radu zbog posebnosti njene perspektive u odnosu na druge teorije posvećeno najviše prostora, prema ideji zasnovanosti ekonomije na znanju zauzima kritički stav. Novost teorije kognitivnog kapitalizma dijelom utiče na njenu marginaliziranost i nepopularnost u akademskim krugovima koju indicira relativno mali broj knjiga i tekstova o kognitivnom kapitalizmu, kao i njena nezastupljenost u nastavnim planovima i programima na univerzitetima. To smatramo neopravdanim s obzirom na to da ona nudi jedinstvenu i negeneričku perspektivu na savremene društvene okolnosti, te reanimirajući Marxovo učenje i marksizmu svojstvenu angažiranost izmiče neutralnosti koja često služi kao maska prikrivenih interesa. Za razliku od teorije kognitivnog kapitalizma koja značajno ne problematizira i ne odbacuje izričito termin „društva znanja“, danas postoje i gledišta koja ukazuju na probleme sa nekim aspektima te ideje koji se odnose na vrijednost humanistike, te ciljeve znanja i „intenzivnog postupanja sa znanjem“ u savremenom društvu. Njih

smatramo izuzetno bitnima, jer dovodeći u sumnju dominantnu perspektivu i ukazujući na njene nekonzistentnosti, daju doprinos mogućnosti stvaranja boljeg društva.

1.7. Teorijski i praktični značaj istraživanja

Teorija kognitivnog kapitalizma nudi odgovarajući pojmovni okvir za razumijevanje savremenog kapitalizma i njegovih dubinskih struktura, kritički prokazuje nedostatke i ideologiziranost određenih dominantnih nazora i politika, motivirana humanošću razmatra uslove slobode, samostvarenja i razvoja ljudi, i k tome predlaže i upućuje političke zahtjeve, što je izdvaja u moru u sebe zatvorenih, „samodovoljnih“ teorija i dodatno doprinosi njenoj vrijednosti. Smatramo da sve navedeno potvrđuje važnost bavljenja teorijom kognitivnog kapitalizma u ovom radu, kao i činjenica da o kognitivnom kapitalizmu ima tek nekoliko napisanih i prevedenih tekstova na jezicima lokalnog podneblja, zbog čega ovaj rad može dati doprinos širem upoznavanju istoimene teorije. Uz to, u radu se ne bavimo teorijom kognitivnog kapitalizma izolirano, nego je dovodimo u vezu sa drugim teorijama te kognitivni kapitalizam sustavno smještamo u širi povijesni kontekst i tako holistički sagledavamo, što u postojećim razmatranjima nije uobičajeno, pa stoga smatramo da rad daje doprinos i samoj teoriji. Uz to, razmatrajući općenitije ulogu znanja u postfordističkom društvu, a oslanjajući se na uvide i argumentacijsku logiku teorije kognitivnog kapitalizma, razvijamo je, možemo reći, u smjeru cjelovitijeg objašnjenja koje nije upućeno samo na ekonomiju. Naposljetku, s obzirom na to da odgovara na bitno pitanje o odnosu znanja i društva kognitivnog kapitalizma, te ukazuje na nečovječne dimenzije svojstvene određenim dominantnim praksama i uticajnim perspektivama, rad poziva na društvenu promjenu u smjeru poboljšanja položaja ljudi i tako doprinosi ostvarenju tog univerzalnog zadatka.

2. Industrijski kapitalizam

2.1. Određenje i razvoj kapitalizma

Kapitalizam je ujedno način proizvodnje i tip društva koji se nakon robovlasništva i feudalizma razvio prvo u Europi, a potom i u drugim dijelovima svijeta. Karakterizira ga privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i najamni rad ili postojanje neposrednih proizvođača bez svojine koji prodaju svoju radnu snagu, svoje fizičke i psihičke sposobnosti koje mogu da koriste u proizvodnji, kao robu. Pored vrijednosti koja je potrebna za njihovu reprodukciju, radnici stvaraju višak vrijednosti koji prisvaja kapitalista i koji se temelji na eksploataciji, odnosno, stvara ga rad za koji radnici nisu plaćeni. (Fuchs, 2011, 96-98) Višak vrijednosti se transformira u profit koji predstavlja posljednji i glavni cilj kapitalističke proizvodnje. (Fulcher, 2004, 14) Uz privatno vlasništvo i najamni rad, temeljna institucija kapitalizma je „slobodno tržište“ kojim vlada princip takmičenja ili konkurencije i na kojemu se sva dobra i usluge kupuju i prodaju, budući da ljudi više „ne troše ono što proizvode niti proizvode ono što troše“. (ibidem, 16) Kapital nije neka materijalna stvar ili novac sam po sebi, nego „određen, društveni odnos proizvodnje, koji pripada određenoj historijskoj društvenoj formaciji, odnos koji se prikazuje u jednoj stvari i ovoj stvari daje specifičan društveni karakter.“ (Marx, 1974, 677) Drugim riječima, materijalne stvari postaju kapitalom u društvenom odnosu koji uključuje privatnu svojinu nad sredstvima za proizvodnju, radnu snagu kao robu, stvaranje viška vrijednosti kao cilj proizvodnje, te proizvodnju za tržište. (Korać, Vlaškalić, 1962, 150-151) Premda je kapitalizam zbog eksploatacije, nejednakosti koje stvara i stimuliranja egoizma često predmet moralne osude, „apologeti“ kapitalizma, neki od kojih su Adam Smith, Ludwig von Mises, Friedrich Hayek, Milton Friedman, Ayn Rand i dr., su isticali njegove „pozitivne učinke“ poput porasta životnog standarda u odnosu na prošlost, ekonomskog rasta, povećanja političke slobode individua kao rezultata ekonomske slobode, raznolikosti

proizvoda i izbora za potrošače, razvoja tehnologije, usavršavanja tehnika proizvodnje i dr. (Mueller, 2012, 3-4)

Za pojavljivanje nove klase kapitalista bilo je potrebno da ona posjeduje dovoljno bogatstva tako da može priuštiti sredstva za proizvodnju i ulagati u proizvodnju, odnosno, neophodan je bio proces koji je Marx nazvao „prvobitnom akumulacijom kapitala“. (Clarke, 1974, 5) Kapital koji je bio pretpostavka kapitalističke proizvodnje morao je doći izvan nje, tj. prethoditi joj, a akumulacija kapitala se nastavila i nakon prvobitne akumulacije jer se kapital mora stalno ponovo ulagati da bi se, ako ne povećao, onda bar održao. Nužno je stalno investiranje u proizvodnju da bi se na tržištu moglo biti u korak sa konkurencijom i ostvariti dobit, što nije važno za zemljoposjednike, primjerice, jer je zemlja i bez ulaganja osiguravala prihode, kao ni za trgovce, koji su i bez poboljšanja proizvodnje mogli vršiti razmjenu. (ibidem, 8) Pored akumulacije kapitala koja koncentrira kapital u rukama određene klase, za mogućnost razvoja kapitalizma bilo je potrebno da postoji velika količina jeftine radne snage kako bi njeno zapošljavanje moglo biti profitabilno. (ibidem, 43) Da bi radnik mogao da prodaje svoju radnu snagu potrebne su dvije stvari: 1) on mora biti pravno slobodan da to čini, što nije bio u feudalizmu jer je bio vezan za feudalca i feudalnu zemlju, kao ni u robovlasništvu jer je bio lišen svake slobode i pripadao je robovlasniku; 2) on mora biti ekonomski prinuđen da prodaje svoju radnu snagu ili čini to da bi mogao opstati, tj. on mora biti odvojen od sredstava za proizvodnju jer bi inače sam proizvođač mogao da zadovoljava svoje potrebe (ako je prirodni proizvođač) ili razmjenjuje svoje proizvode (ako je robni proizvođač). (Korać, Vlaškalić, 1962, 153) „Sloboda, radnika u kapitalizmu je, dakle, „sloboda od ličnih veza sa poslodavcem, od pristupa zemlji, od vlasništva nad bilo kakvim sredstvima za proizvodnju, dakle sloboda od bilo kakvog načina zarađivanja za život, osim prodavanjem rada. To je sloboda da se bude najamni rob“. (Clarke, 1974, 44) Marx je smatrao da u kapitalizmu radnici, što je također aspekt njihove neslobode, postaju „otuđeni“ od sebe kao ljudskih bića i od drugih jer jedni druge posmatraju instrumentalno, te od rada i proizvoda svog rada. (Kurz, 2016, 51-52) Nesloboda ili „iluzorna sloboda“ radnika se očituje i kao discipliniranost i kontroliranost rada u procesu proizvodnje. (Fulcher, 2004, 15)

U pogledu odnosa proizvodnje i potrošnje razlikuju se dva tipa privrede, prirodna i robna. U uslovima prirodne proizvodnje, koja je dominantna u prvobitnoj zajednici, robovlasništvu i feudalizmu, proizvodnja je direktno povezana sa potrošnjom, tj. potrošnja je jedini cilj proizvodnje.

Tako su npr. u feudalizmu čiji je ekonomski temelj bila poljoprivredna proizvodnja seljaka i ručni rad u lokalnoj, ekonomski samodovoljnoj zajednici koju su činili jedno ili više sela, kmetovi proizvodili za svoju potrošnju, potrošnju drugih članova zajednice i feudalaca. (Korać, Vlaškalić, 1962, 80) Lokalna zajednica, budući da je proizvodila sve što joj je bilo potrebno, nije bila povezana sa vanjskim svijetom ili ostalim zajednicama, na čemu se temeljio „feudalni partikularizam“. (Kautsky, 1924) Feudalne zemlje, zbog slabe unutarnje kohezivnosti i labavosti ekonomskih veza, nisu bile snažne i moć kralja ili poglavara zemlje se uglavnom temeljila na velikom zemljišnom posjedu, a jedino je Crkva bila faktor integracije i „držanja na okupu“ samostalnih ekonomskih organizama u Zapadnoj Europi. (ibidem) Nasuprot prirodnoj, u robnoj privredi ne postoji direktna veza proizvodnje i potrošnje, nego tek razmjenom dobara koja proizvode ili roba proizvođači dolaze do proizvoda koje će sami da troše. (Korać, Vlaškalić, 1962, 81) Prirodni proizvođač ne nastoji da smanji troškove proizvodnje jer je njegova proizvodnja radi potrošnje, dok robni proizvođač proizvodeći za tržište vodi računa o spomenutim troškovima budući da se njihovim povećanjem smanjuje dobit, a njegov cilj je da ulažući što manje dođe do što većeg profita. (ibidem, 129) Robna proizvodnja dominira u kapitalizmu i bez nje nije moguć, ali već u periodu raspada prvobitne zajednice, robovlasništvu kao i u feudalizmu postoji sitna robna proizvodnja kao „dopunski“ tip proizvodnje. U ranijim društveno-ekonomskim formacijama robna proizvodnja nije mogla biti dominantan oblik proizvodnje jer su uslovi koji su potrebni za njen razvoj (društvena podjela rada, višak proizvoda i privatna svojina) bili nerazvijeni. (ibidem, 81) Sitnu robnu proizvodnju karakterizira proizvodnja za tržište u kojoj su neposredni proizvođači vlasnici sredstava za proizvodnju i ona je pogodovala nastanku i razvoju kapitalizma u feudalnim društvima pri čemu je ključnu ulogu imalo djelovanje „zakona vrijednosti“ koji regulira funkcionisanje robne proizvodnje. Prema teoriji radne vrijednosti, koja se razvila u okviru klasične političke ekonomije i kojoj je Marx dao „konačnu formulaciju“, vrijednost robe je određena radom, tj. količinom društveno potrebnog rada za njeno proizvođenje i predstavlja objektivni, od volje proizvođača nezavisni, kriterij koji omogućava „obračun među proizvođačima pri razmeni njihovih roba na tržištu“. (ibidem, 114) Zanatlije u feudalizmu su isprva bili u odnosu služenja zajednici ili feudalnom gospodarstvu, a kasnije su postupno počeli proizvoditi za prodaju, (Kautsky, 1924) i tada je na temelju djelovanja zakona vrijednosti došlo je do spontane „ekonomske diferencijacije“ ili ekonomskog raslojavanja zbog neusklađenosti individualnih utrošaka rada sa društveno potrebnim radom, odnosno, zbog toga što su prilikom razmjene roba na tržištu jedni dobijali više, a drugi

manje od onoga što su uložili, prema tome da li je vrijeme za proizvodnju njihovih proizvoda bilo manje ili veće od društveno potrebnog rada. (Korać, Vlaškalić, 1962, 115) Jedni su postali ekonomski „jači“, a drugi „slabiji“, pri čemu su prvi sticali sve veće količine novca i sredstava za proizvodnju, a drugi su postupno bivali njih lišeni, gubeći mogućnost da nastave biti samostalni proizvođači i bivajući prinuđeni da postanu najamni radnici koje prvi iznajmljuju.¹ (ibidem, 151) Odvajanje seljaka od zemlje i proizvođača od oruđa, i tako zamjena proizvodnje za potrošnju proizvodnjom za razmjenu, je bio najvažniji faktor u stvaranju domaćeg tržišta. (Clarke, 1974, 37-38)

Samo ekonomsko raslojavanje u okviru nacionalne privrede nije bilo dovoljno, iako je bilo glavno i nužno, za mogućnost nastupanja kapitalizma, bitno je bilo i stvaranje svjetskog tržišta. (Korać, Vlaškalić, 1962, 152) Da bi se moglo govoriti o postojanju kapitalističkog sistema potrebno je da kapitalistička proizvodnja bude široko zastupljena. Sve dok se proizvodnja zasnivala na ručnom radu nije moglo doći do ekonomske „radikalne revolucije“, već se ona desila tek u 18. stoljeću, sa uvođenjem mašinske proizvodnje, najprije u Britaniji, i najprije u tekstilnoj industriji, zahvaljujući Prvoj industrijskoj revoluciji, a potom i u ostalim zemljama.² Sa razvojem mašinske proizvodnje razvila se i mašinska proizvodnja sredstava za proizvodnju što je važan element u razvoju i brzom širenju industrijskog kapitalizma, a pored novih izuma bitno je također bilo i korištenje novih izvora energije u proizvodnji, poput pare i kasnije električne energije.³ Svim zemljama nije bio jednak put razvoja, u svakoj se morala desiti prvobitna akumulacija kapitala, ali nije se u svakoj desila na temelju feudalne sitne robne proizvodnje i djelovanja zakona vrijednosti: npr. u Americi za razvoj kapitalizma ključne su bile strane pozajmice i pljačkanje domaćeg stanovništva.⁴ Razvoj kapitalizma u Britaniji je povoljno uticao na razvoj kapitalizma u drugim zemljama, a jedan je od razloga to što je ona nudila jeftina dobra svijetu, zbog čega su proizvođači u drugim zemljama, kako ne bi ostali bez zarade, morali da poboljšaju uvjete proizvodnje. (Clarke, 1974, 27-28) Više je potencijalnih razloga zbog kojih se kapitalizam prvo razvio upravo u Europi,

¹ Posljedica djelovanja zakona vrijednosti, koji je historijski oblik opšteg „zakona srazmjerne raspodele društvenog fonda rada na razne delatnosti“, je i to da proizvođači, ukoliko žele da poboljšaju svoj položaj, moraju poboljšati uslove proizvodnje kako bi ostvarili veću proizvodnost rada, što rezultira objektivnom nužnošću razvoja proizvodnih snaga društva. (Korać, Vlaškalić, 1962, 116-117)

² Economics Institute of the Academy of Sciences of the U.S.S.R., *Political Economy, A Textbook*, 1954, (www.marxist.org/subject/economy/authors/pe/pe-ch06.htm).

³ ibidem

⁴ ibidem

pored ekonomske diferencijacije sitnih robnih proizvođača: razvoj europskih gradova; sam feudalizam kao sistem u kojem su kmetovi imali određene obaveze prema feudalcima koje su mogle biti nadomještene plaćanjem novca, kao i klasni sukobi u feudalizmu; crna kuga u 14. stoljeću koja je smanjila broj stanovnika, i prema tome broj poljoprivrednih radnika; „*the enclosure movement*“ u Engleskoj koji je započeo u 15. stoljeću ili pokret „stavljanja ograda“ i dijeljenja zemlje koja je bila javno vlasništvo u manje dijelove ili blokove i njihovo privatiziranje, što je dovelo do protjerivanja seljaka sa zemlje i njihovog gubljenja prava da je koriste, zbog čega su oni tražili posao u gradovima; određene ideje i religijska uvjerenja i dr. (Fulcher, 2004) Max Weber je izdvojio ulogu religijskih uvjerenja za razvoj kapitalizma tvrdeći da je protestantizam uticao na to da se ljudi ponašaju na određeni, kapitalistički način, npr. da štede i budu posvećeni discipliniranom obavljanju rada kao poziva, ili drugim riječima, da je protestantska etika oblikovala „kapitalistički *ethos*“ ili „duh kapitalizma“. (Weber, 1989) Drugi autori smatraju da su ekonomski i politički procesi bili primarni, a ideološki sekundarni, kao opravdanje onoga što bi se svakako desilo, (Clarke, 1974, 4) te da u uslovima kapitalističke proizvodnje „pitanje motivacije kapitalista“ postaje nebitno, jer sam sistem sili ljude na određenu vrstu ponašanja, na štednju i ulaganje, zbog mogućnosti opstanka kapitalista kao kapitalista. (ibidem, 8) Neki autori ističu ulogu merkantilne ili trgovačke klase koja se pojavila u 15. i 16. stoljeću i koja je nabavljala, često putem pljački, robu u drugim zemljama i prodavala je na domaćem tržištu po većoj cijeni, te je također, kada je uvidjela da se uvezeni proizvodi mogu imitirati, unajmljivala zanatlije za rad i snabdijevala ih sirovim materijalima koje su oni pretvarali u proizvode za trgovce (tzv. *putting out system*). (Screpanti, Zamagni, 2005, 28) Iako je trgovačka klasa ulagala kapital u proizvodnju, to se ipak najčešće ne smatra početkom kapitalizma, jer trgovac nije bio posvećen širenju proizvodnje, uvođenju novih tehnika proizvodnje i mijenjanju uslova proizvodnje nego ostvarivanju profita na temelju razlike kupovne i prodajne cijene. (Clarke, 1974, 16-17) K tome, trgovci nisu težili smanjenju troškova proizvodnje, (Fulcher, 2004, 21) a bogaćenje trgovaca nije uključivalo lišavanje sitnih proizvođača sredstava za proizvodnju. (Clarke, 1974, 44) Ipak, trgovačka klasa je imala bitnu ulogu u ujedinjavanju države i stvaranju nacionalnog i svjetskog tržišta. U feudalizmu se potreba za trgovinom pojavila jer su plemići željeli i luksuzne proizvode koje seljaci nisu proizvodili, što je negativno uticalo na isključivost i samodovoljnost zajednice, (Kautsky, 1924) a pojava trgovaca koji su išli izvan zemlje i izvan Europe je uticala na jačanje osjećaja nacionalnog pripadništva koje je, nasuprot međusobnoj indiferentnosti lokalnih feudalnih zajednica, na

svjetskom tržištu postalo bitno: što je bila „jača“ zemlja trgovca veće su bile šanse za ostvarenje dobiti, odnosno, takmičenje i antagonizmi na tržištu su postali „nacionalni antagonizmi“. (ibidem) Tako je došlo do učvršćivanja labavih veza unutar države i do jačanja država putem svjetske trgovine, čemu je također doprinosila i unutarnja razmjena jer je, da bi se mogla odvijati, bilo potrebno da unutrašnje veze i infrastruktura države ojačaju (ceste, politička administracija i sl.), ili, drugim riječima, „ekonomski razvoj je stvorio modernu Državu sa homogenim jezikom, centraliziranom administracijom, kapitalom“. (ibidem) U historijskom smislu, jedan od značajnih događaja koji su također označili početak političkog poretka modernih nacionalnih suverenih država bio je Westfalski mir zaključen 1648. godine. Nije samo ekonomski razvoj uticao na razvoj države, nego su i država i politički procesi imali ulogu u ekonomskom razvoju, tj. u razvoju kapitalizma: na primjer, politička, građanska revolucija u Francuskoj je uticala na preobražaj ekonomskih odnosa. (Clarke, 1974, 49) Anthony Giddens, koji tvrdi da je kapitalizam jedna od temeljnih institucionalnih dimenzija moderne nacionalne države, tvrdi da upravo postojanje nacionalne države čini kapitalizam „tipom društva“. (Giddens, 1991, 57) Država je također imala bitnu ulogu u kodificiranju zakona, jer je kapitalizmu potrebna druga vrsta zakona u odnosu na feudalizam: potrebno je da u njemu postoje odredbe koje se tiču privatnog vlasništva i najamnog rada. (Clarke, 1974, 50) U početku, kapitalizam je bio „anarhičan“ jer nije bilo radničkih udruženja ili značajne državne kontrole malih fabrika i radionica, a u periodu fordizma je došlo do povećanja ekonomske uloge države, što nije imalo za uzrok socijalističke ideale već radije težnju države da ostvari ekonomski rast. (Fulcher, 2004, 40-45) Dakle, ekonomska uloga države se mijenjala tokom različitih faza razvoja kapitalizma, pa se tako ona značajno smanjuje 1970-ih godina, sa krizom fordizma i razvojem „trećeg oblika“ kapitalizma o kojem ćemo govoriti kasnije.

2.2. Kratka povijest političke ekonomije

Ekonomija (grč. *oikonomia*) u antičkoj Grčkoj nije bila teorijsko znanje nego se ticala primjene, a znanost je postala kada je kao „politička ekonomija“ pronašla svoj predmet u javnoj sferi, tj. ekonomsku aktivnost u državi, što je u povijesnom smislu koincidiralo sa emancipacijom i „sekularizacijom znanosti“. (Screpanti, Zamagni, 2005, 30-31) Primjer antičkog razumijevanja ekonomije je Aristotelovo: uz etiku i politiku shvaćena je kao dio praktične filozofije, ali za razliku od njih, bila je ograničena na privatnu sferu i bavila se vođenjem domaćinstva, neživim i živim oruđima (robovima), onim za proizvodnju kao i onim za upotrebu, te vještinom sticanja, trgovinom i bogaćenjem. (Aristotel, 1970) U srednjem vijeku je među skolastičarima postojalo bavljenje nekim ekonomskim pitanjima, u obliku propisivanja određenih djelovanja u skladu sa religijom, primjerice kod Tome Akvinskog na koga su uticale ideje Aristotela i Ibn Rushda. (Vilgorac, 2002, 10).

Antička i srednjovjekovna privreda je uglavnom bila statična i nije trpila velike promjene, a kada je nastupio period ekonomskog rasta to je onda moralo biti objašnjeno u ekonomskoj analizi. (Kurz, 2016, 11) Kao što se kapitalizam razvio u Britaniji u 18. stoljeću, u njoj se razvila i klasična politička ekonomija kao znanost koja je pokušavala da objasni kapitalizam, njegove principe i mehanizme. (Fulcher, 2004, 20) Najznačajniji predstavnici klasične političke ekonomije bili su Adam Smith i David Ricardo, a njihovi prethodnici su bili William Petty, Pierre Le Pesant de Boisguilbert, François de Quesnay, Anne-Robert-Jacques Turgot, Richard Cantillon, David Hume i drugi. (Kurz, 2016, 17) Iako klasični politički ekonomisti nisu bili homogeni u pogledu svojih stajališta, ipak je za njih značajan integrativni faktor bila kritika merkantilizma,⁵ uz nastojanje da znanstveno utemelje objašnjenje kapitalizma (Screpanti, Zamagni, 2005, 55) Neke od glavnih ideja

⁵ Prije pojave klasične političke ekonomije, od 15. do 18. stoljeća mišljenjem o ekonomskim fenomenima dominirao je merkantilizam kao učenje koje je bilo izraženo u spisima merkantilnih kapitalista ili trgovaca koji su pokušavali ukazati na prednosti razmjene sa udaljenim zemljama i prodavanja proizvoda po većoj cijeni, prikazujući tako vlastiti interes kao opšti. (Kurz, 2016, 5) Oni su naglašavali ulogu razmjene u stvaranju nacionalnog bogatstva, dok su se klasični ekonomisti usmjerili na ulogu rada i kapitala. (Vaggi, Groenewegen, 2003, 6) U različitim državama merkantilizam je poprimio različite oblike: u Francuskoj, primjerice, zvao se „kolbertizam“ po Jean-Baptiste Colbertu, ministru finansija Luja XI; u Njemačkoj zvao se „katedralizam“, a glavni predstavnici su bili Johann Joachim Becher, Joseph von Sonnenfels i dr. (Kurz, 2016, 14-15)

klasičnih političkih ekonomista su sljedeće: privreda ima vlastite zakone koji se mogu istraživati; tržište ima sposobnost da samo, bez intervencije države, ostvari „homeostazu“ ili da se regulira; pojedinačna djelovanja imaju nenamjeravane posljedice koje utiču na dobrobit drugih; glavni izvor nacionalnog bogatstva je rad, odnosno, proizvodnja; vrijednost robe je određena količinom rada potrebnom da se proizvede; princip tržišta je slobodno takmičenje; na tržištu se cijene, unatoč oscilacijama zbog različitih faktora, vraćaju na svoj „prirodni“ oblik, i dr. (Kurz, 2016, 17-25) Djelo *Istraživanje o porijeklu i uzrocima bogatstva naroda* Adama Smitha objavljeno 1776. je temeljno djelo političke ekonomije koje se bavi problemom povećanja produktivnosti rada kao glavnim uslovom povećanja bogatstva. Prema Smithu, povećanje bogatstva se dešava na temelju podjele rada na operacije koje vrše različite osobe čime se postiže ušteda vremena, usavršavanje radnika i podstiče tehnički proces. (Smit, 1970, 53) Smith je prepoznao da kapitalisti, za razliku od najamnih radnika i zemljoposjednika, imaju ključnu ulogu u stvaranju nacionalnog bogatstva, budući da zemljoposjednici ne akumuliraju kapital, kao ni radnici, iz čega slijedi da se nacionalni interes preklapa sa kapitalističkim interesom stvaranja profita. (Screpanti, Zamagni, 2005, 69) Prema tome, profit kapitalista ima dobre društvene, odnosno, ekonomske posljedice ili sebični interes doprinosi općem dobru. (Kurz, 2016, 32) Kada je riječ o funkcionisanju tržišta, također, slijedeći sopstveni interes pojedinci ostvaruju kolektivno dobro, što je Smith izrazio konceptom „nevidljive ruke“ koji se odnosi na samo-regulirajući mehanizam tržišta koje u pogledu odnosa ponude i potražnje robe spontano uspostavlja ekvilibrijum ili ravnotežu. Kada se zbog velike potražnje poveća cijena određene robe, povećava se i ponuda koja može da premaši potražnju što dovodi do pada cijene koja se opet prilagođava i vraća u svoj normalni oblik. (Screpanti, Zamagni, 2005, 73) Socijalističke ideje su postojale i u ranom kršćanstvu, ali u prvoj polovini 19. stoljeća su imale veliki uticaj kao ideje ranih i „utopijskih“ socijalista (Henri de Saint-Simon, Charles Fourier, Pierre Jospeh Proudhon, Robert Owen, Johann Karl Rodbertus i dr.). (Kurz, 2016, 43) Karl Marx, najznačajniji socijalistički teoretičar, je kritikovao klasičnu političku ekonomiju kao buržoasku znanost koja je vlastite klasne interese predstavljala kao opšte, što je izraženo i u podnaslovu njegovog glavnog djela *Kapital: kritika političke ekonomije* prvi tom kojeg je objavljen 1867., dok je drugi i treći tom posthumno objavio Friedrich Engels 1883. i 1894, a četvrti Karl Kautsky 1905-1910. (Singer, 2000, 59) Tri momenta Marxove kritike političkih ekonomista se mogu izdvojiti kao ključni: oni nisu objasnili da je porijeklo profita u eksploataciji radnika, nisu obznanili historijski karakter kapitalizma i fokusirali su se na razmjenu, a ne na proizvodnju. (Screpanti, Zamagni, 2005,

145) Marxovo učenje se, s druge strane, između ostalih stvari, često kritikovalo kao učenje koje je pružilo bazu za ideologije totalitarnih režima. (Scott, 2009, 8) Neki od Marxovih najznačajnijih doprinosa su u tome što je dao konačnu formulaciju teorije radne vrijednosti, objasnio prirodu kapitala, privatne svojine, najamnog rada, tržišta, stvaranje viška vrijednosti u procesu proizvodnje, eksploatatorski karakter kapitalističkog načina proizvodnje i dr. (Screpanti, Zamagni, 2005, 148).

U zadnjoj trećini 19. stoljeća desila se „marginalistička revolucija“ koja je značila promjenu paradigme u odnosu na klasičnu ekonomiju, a glavni predstavnici novog, neoklasičnog mišljenja su bili William S. Jevons, Carl Menger i Léon Walras, kao i Alfred Marshall koji je pokušao pomiriti nove ideje sa ranijim. (Kurz, 2016, 57) Jevons, Menger i Walras su smatrali „da vrijednost ili cijena robe zavisi od marginalne koristi robe za potrošača“, (Villogorac, 2002, 119) koristili su matematički metod, i insistirali su na promjeni imena „politička ekonomija“ u „ekonomija“ što je označavalo znanost odvojenu od politike, etike, filozofije, sociologije i drugih znanosti. (Vaggi, Groenewegen, 2003, 180-183) Nakon mikroekonomskih teorija marginalističke škole, u modernoj ekonomskoj misli razvile su se i makroekonomske teorije kao posljedica „keynesijanske revolucije“. (ibidem, 179) Među najznačajnijim ekonomistima 20. stoljeća su John M. Keynes koji je isticao značaj uloge države za funkcionisanje kapitalizma, (ibidem, 121) i Joseph A. Schumpeter koji je, poput Marxa, naglašavao dinamičku prirodu kapitalizma, te je govorio o značaju inovacije za uspjeh na tržištu i konceptu tzv. „kreativne destrukcije“. (ibidem, 114) Savremeni pokušaji da se objasni privreda društva se usmjeravaju na ključnu ekonomsku ulogu znanja, odnosno, pojavile su se neoliberalne teorije „ekonomije zasnovane na znanju“. Prema njima se teorija kognitivnog kapitalizma kojom ćemo se baviti u trećem dijelu rada odnosi kao, možemo reći, Marxova teorija prema klasičnoj političkoj ekonomiji.

2.3. Mehanizacija i fordizam

Marx je pojam supsumcije koristio da označi različite oblike subordinacije ili potčinjenosti rada kapitalu, pri čemu je razlikovao formalnu i realnu supsumciju, te pojam *općeg uma* („*General*

Intellect“) o kojem ćemo više reći kasnije. (Vercellone, 2007a, 29-30) Etapa formalne supsumcije rada kapitalu odgovara periodu koji prethodi formaciji industrijskog kapitalizma i „temelji se na produktivnim modelima *putting out system* i centralizirane manufakture. Odnos *kapital/rad* obilježen je hegemonijom znanja obrtnika i zanatskih radnika i prednošću mehanizma akumulacije merkantilističkog i finansijskog tipa.“ (ibidem, 30) Bitno za etapu formalne supsumcije jeste da sam proces proizvodnje ostaje „autonoman“ u odnosu na kapital, odnosno, najamni rad je samo „novčano ovisan“, a izostaje kapitalističko organiziranje proizvodnje, jer se višak vrijednosti ekstraktira izvan proizvodnje, u razmjeni. (ibidem, 32-33) Etapa realne supsumcije rada kapitalu, s druge strane, započinje sa prvom industrijskom revolucijom i kulminira u fordizmu, odlikuje je odvajanje izvedbenog ili manualnog i koncipirajućeg rada, težnja ka uštedi vremena, rastavljanje rada na jednostavne dijelove, utjelovljenost znanja u strojevima i organizaciji preduzeća, proizvodnja standardizovanih dobara te fabrika kao mjesto proizvodnje. (ibidem, 30) Kapital više ne subordinira rad samo izvanjski, kroz novčanu prinudu, već utiče i na organizaciju samog načina rada i procesa proizvodnje, jer je vrijeme rada postalo mjerom vrijednosti robe. (ibidem, 35) Pri formalnoj supsumciji može doći do stvaranja apsolutnog viška vrijednosti zasnovanom na produžetku radnog dana, međutim, pri realnoj supsumciji rada kapitalu stvara se relativni višak vrijednosti, tj. višak vrijednosti koji se temelji na povećanju proizvodnosti rada i skraćivanju potrebnog radnog dana, što je omogućeno poboljšanjem sredstava za proizvodnju i učinkovitom organizacijom proizvodnje. (Screpanti, Zamagni, 2005, 147)

Sa podjelom rada i mašinizacijom proizvodnje započelo je razdoblje industrijskog kapitalizma, čije je glavno obilježje mehanizacija. (Komšić, 1999, 18) Marx je smatrao da razvoj proizvodnih snaga vodi ka mogućnosti oslobađanja čovjeka od rada zbog nužnosti koja nije postojala ranije, ali da u uslovima kapitalizma ta sloboda ostaje neostvarena. (Singer, 2000, 72) „Tehnička osnovica proizvodnje“ robe je prošla kroz nekoliko etapa: od oruđa i alata zanatlije kojim je čitav proces rada obavljao sam u svojoj radionici, „proste kooperacije“ više zanatlija na jednom mjestu, manufakture ili „složene kooperacije“, do fabričke proizvodnje uz upotrebu mašina. Iako je prosta kooperacija imala prednosti u pogledu produktivnosti u odnosu na samostalne zanatlije, i složena kooperacija zbog tehničke podjele rada u odnosu na prostu kooperaciju, tek je upotreba mašina naznačila „tehničku revoluciju“, veliko povećanje produktivnosti rada i povećanje obima proizvodnje. (Korać, Vlaškalić, 1962, 138-140) Sa upotrebom mašina, dakle, omogućena je velika ekspanzija kapitalističkog načina proizvodnje, kao i povećanje domaćeg i stranog tržišta, što je bilo

neophodno za razvoj kapitalizma, tj. za mogućnost razmjene viška domaćeg proizvoda uslijed nejednakog razvoja različitih industrija. (Clarke, 1974, 38-39) Upotreba mašina je, osim toga, omogućila da se u proizvodnji koriste novi izvori energije i da znanost dobije ključnu ulogu u povećanju proizvodnosti, ospoljenu u tehničkom progresu i organizaciji rada.⁶ Primjena znanja na sam rad je rezultirala tzv. „revolucijom produktivnosti“. (Drucker, 1993, 17-18) Ona se temeljila na uvidu koji je Frederick W. Taylor izložio u djelu *The Principles of Scientific Management* (1911.) da se rastavljanjem i analizom rada kao složenog fenomena u niz jednostavnih operacija i zadataka, tako da se svaki od tih posebnih elemenata, u vremenskom i tehničkom smislu, izvršava na njemu najprikladniji način, omogućava veliko povećanje učinkovitosti rada. (ibidem, 30-32) Taylor se zbog toga smatra osnivačem „naučnog pristupa procesu proizvodnje“, „naučnog menadžmenta“ ili „taylorizma“ koji nije samo, kao što Giddens ističe, naučni ili teorijski pristup nego i „sistem proizvodnje stvoren da maksimalno poveća učinak u industriji“. (Gidens, 1998, 205) Unatoč tome što je ishod primjene taylorizma u procesu proizvodnje bila efikasnija eksploatacija radnika, značajno je da je Taylorov motiv bio da pomogne samim radnicima, odnosno da troše manje energije, rade kraće i tako imaju više vremena. (Drucker, 1993, 31-34) Fordizam ili „nastavak primene Tejlorovih načela naučnog menadžmenta“ je sistem masovne proizvodnje koji je dobio ime po Henry Fordu koji je 1908. godine otvorio fabriku u kojoj se proizvodio samo jedan model automobila (*Ford „T“*). (Gidens, 1998, 205) Najznačajnija Fordova inovacija, koja je postala općenito implementirana u fabrikama, bila je pokretna traka koja je omogućila masovnu proizvodnju. (Ricer, 2009, 185) Među glavnim karakteristikama fordizma su: 1) proizvodnja uniformnih, homogenih proizvoda; 2) upotreba nefleksibilnih tehnologija; 3) standardizovan i rutinizovan rad, te nefleksibilni radnici; 4) povećanje proizvodnosti rada na štetu kvaliteta proizvoda; 5) pojava sindikata, tj. udruženja radnika radi zaštite njihovih prava i poboljšanja uslova rada, i radničkih štrajkova; i 6) homogenost u potrošnji ili mali izbor za potrošače među proizvodima iste vrste. (ibidem, 186-188) Uvođenje sistema masovne proizvodnje značajno se odrazilo na karakter rada, kao i na položaj i ulogu radnika u procesu proizvodnje. Fordizam i taylorizam uspostavili su veću kontrolu i nadzor nad ponašanjem radnika u fabrici. (Zuboff, 1984, 121) Upotreba pokretne trake je omogućila je veću uštedu vremena jer je rad svakog radnika svela na ponavljanje jednog zadatka, (Gidens, 1998, 205) i često je kritikovana kao ekstreman oblik

⁶ Economics Institute of the Academy of Sciences of the U.S.S.R., *Political Economy, A Textbook*, 1954, (www.marxist.org/subject/economy/authors/pe/pe-ch06.htm).

kapitalističke eksploatacije. (Ricer, 2009, 186) Georges Friedmann je opisao mnoge negativne učinke koje je rad u fordizmu imao na radnike: tekuća traka i podjela složenih operacija na jednostavne zadatke su rad dehumanizirale i oduzele mu zanimljivost, te ga svele na mehaničko i uzastopno ponavljanje istovjetnih pokreta. Radnici, čiji položaj se može usporediti sa položajem životinja na farmama u mesnoj industriji na temelju istovjetnosti principa masovne serijske i industrijske proizvodnje, (Baudrillard, 1991, 131) su bili prinuđeni da svakodnevno bude okruženi „otupljujućom bukom“ strojeva, sa ograničenim mogućnostima interakcije, radeći naporan, monoton i dosadan rad. (Fridman, 1959, 83-84) Pred njih nisu postavljani nikakvi intelektualni izazovi, zbog čega su bivali „odsutni duhom“, tokom rada su maštali, te nisu imali priliku da izraze svoju kreativnost i „inventivan duh“. (ibidem, 275) Za uspjeh masovne proizvodnje bila je neophodna uspostava masovne potrošnje.⁷ Henry Ford je, imajući to u vidu, povećao plate radnicima kako bi mogli kupiti njegove automobile, što je kao motive također imalo nastojanje da se radnici čvršće vežu za fabriku te isplativost ulaganja u njihovu obuku. (Bauman, 2011, 142) Proširenje principa masovne proizvodnje i potrošnje na oblast kulture uticalo je i na, kao što su isticali kritički teoretičari, „evoluciju 'kulture industrije' i reklame kao njenog 'životnog eliksira'“. (Gaković, 2016, 88) Ograničivši radno vrijeme, industrijski kapitalizam je stvorio slobodno vrijeme kao jasno odvojeno „ne-radno vrijeme“, što je pogodovalo razvoju određenih industrija, poput zabavne. (Fulcher, 2004, 8-9)

Marx je smatrao da kapitalizam u sebi nosi sjeme sopstvenog uništenja, zbog, s jedne strane, unutrašnjih proturječnosti i napetosti, a s druge, zbog tendencije pada stope profita kao posljedice tehničkog progressa. Sa sve većim napredovanjem kapitalizma, položaj radnika će biti sve gori, ali oni će eventualno, kada osvijeste svoj položaj, izvršiti revoluciju, eksproprijaciju kapitalista i tako stvoriti uslove za uspostavu besklasnog društva i društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. K tome kapitalisti, da bi se nosili sa konkurencijom i zbog povećanja proizvodnosti moraju stalno da poboljšavaju proizvodnu tehnologiju, a sve veća mašinizacija rada znači smanjenje uloge radnika. (Kurz, 2016, 48-49) U kapitalizmu se stoga nužno dešava pad stope profita jer se prisvajanje viška vrijednosti zasniva upravo na eksploataciji ljudskog rada. (Singer,

⁷ Sve veći društveni kao i značaj potrošnje za funkcionisanje kapitalizma elaboriran je u sociološkim teorijama tzv. „potrošačkog društva“. Više o tome pogledati u: Baudrillard Jean, *The Consumer Society: Myths and Structures*, SAGE Publications, London, 1998., Bauman Zygmunt, *Work, Consumerism and the New Poor*, Open University Press, New York, 2005. i dr.

2000, 74) Drugim riječima, prema Marxu „stopa profita je rastuća funkcija stope ekspolatacije i opadajuća funkcija organskog sastava kapitala.“ (Scerpanti, Zamagni, 2005, 157) Ova anticipacija slijeda događaja se može interpretirati kao „varijacija na temu nenamjernih posljedica ljudskog djelovanja - još jedna vrsta argumenta 'nevidljive ruke'... kada kapitalisti neumorno pokušavaju povećati profite, oni započinju proces koji nisu nikad namjerali ili predvidjeli. Njihova specifična individualna racionalnost stvara učinke koji ugrožavaju njihovu kolektivnu poziciju i brišu kapitalističko društvo.“ (Kurz, 2016, 44) Kolaps kapitalizma na temelju pada stope profita je jedno od više Marxovih predviđanja koja se, kao što ističe Singer, nisu ostvarila, i „pobijena su“ činjenicama, poput predviđanja da će se jaz kapitalista i radnika povećati, nadnice radnika smanjivati, proleterijske revolucije desiti u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama i dr., što, smatra on, oduzima karakter znanstvenosti njegovoj teoriji. (Singer, 2000, 88) Isti je slučaj sa Marxovim predviđanjem da će se razvoj „općeg uma“ desiti u komunizmu koje predstavlja jednu od polazišnih tačaka hipoteze kognitivnog kapitalizma. Međutim, jedan aspekt tog predviđanja se ipak ostvario: prevladavanje industrijskog kapitalizma jeste bilo povezano sa znanjem i širenjem obrazovanosti, iako je smjer te promjene bio prema novom razvojnom obliku kapitalizma. Uz to, postaće jasno da su u kapitalizmu, ipak, mogućnosti općeg uma nužno ograničene.

3. Kognitivni kapitalizam

3.1. Postfordističko društvo i srodne teorijske koncepcije

Termin „postfordističko društvo“ ili „postfordizam“ upućuje na oblik društva koji se razvio 1970-ih godina, u kojem je fordizam kao karakteristični način organizacije procesa proizvodnje industrijskog kapitalizma prevladan. Promjena od fordizma ka postfordizmu se razmatra u tzv. „postfordističkoj debati“ koja obuhvata različite pozicije, neke od kojih su „regulacijska škola“, „neo-Schumpeterijanski pristup“, „fleksibilna specijalizacija“, „fleksibilna akumulacija“ i dr. (Amin, 1994, 6) Koncept postfordističkog društva je blizak drugim pojmovima koji su također usmjereni na objašnjenje društvenih i ekonomskih promjena koje su se desile sredinom druge polovine dvadesetog stoljeća. Neki autori tvrde da su, zato što opisuju istu epohalnu promjenu, pojmovi postfordizma i postmodernosti ili postmodernog društva nerazdvojivi. (ibidem, 30; Webster, 1995, 136) Postmodernost se najčešće smatra različitom od postmodernizma ili postmoderne, kao i modernost od modernizma ili moderne, pri čemu „modernost“ i „postmodernost“ označavaju ekonomske, znanstvene, političke i druge aspekte društvene zbilje, a moderna i postmoderna su shvaćene kao kulturni fenomeni, intelektualni i umjetnički pravci koji djelimično koincidiraju sa epohom ili društvom modernosti, odnosno postmodernosti. (Harvey, 1990, 99; Giddens, 1991, 45-46; Webster, 1995, 164) Postoje mišljenja da se neke sociološke teorije koje problematiziraju spomenute promjene, premda se same ne razumijevaju eksplicitno kao teorije postmodernog društva, ipak mogu tako klasificirati, poput Touraineove teorije postindustrijskog društva.⁸ (Zima, 2010, 25) Koncept postindustrijskog društva je naročito važan za razumijevanje koncepta postfordističkog društva zato što se poput njega fokusira na ekonomski

⁸ Pored teorije postindustrijskog društva, među spomenute teorije Zima ubraja Giddensovu teoriju „radikalizacije i univerzalizacije posljedica modernosti“, Beckovu teoriju „društva rizika“, teoriju „tekuće modernosti“ Zygmunta Baumana i dr. Više o tome pogledati u: Giddens Anthony, *The Consequences of Modernity*, Polity Press, Cambridge, 1991., Beck Ulrich, *Risk Society: Towards a New Modernity*, SAGE Publications, London, 1992. i Bauman Zygmunt, *Liquid Modernity*, Polity Press, Cambridge, 2000.

aspekt promjene, a neki autori čak tvrde da su teorije postfordističkog društva verzija teorija postindustrijskog društva. (Webster, 1995, 153) Prema Touraineu, postindustrijsko, tehnokratsko ili programirano društvo je novi oblik društva u kojem ekonomski rast nije više fundamentalno determiniran materijalnom proizvodnjom, zemlja, kapital i rad gube svoj prethodni značaj, (Touraine, 1980, 76-77) a centralnu ekonomsku ulogu zadobija informacija. (ibidem, 292) Pripadništvo klasi u postindustrijskom društvu se ne određuje odnosom prema sredstvima za proizvodnju, nego prema znanju i obrazovanosti, pa tako vladajuća klasa nisu više kapitalisti nego „tehnokrate“ ili „rukovodioci koji pripadaju državnoj administraciji ili velikim poduzećima usko vezanim, samim svojim značajem, za centre političkog odlučivanja.“ (ibidem, 54-55) Daniel Bell je, slično, smatrao da se, nasuprot predindustrijskom društvu, u kojem su temeljne industrije bile ekstraktivne i ovisne o prirodnim resursima, i nasuprot industrijskom društvu u kojem je dominirala mehanizirana materijalna proizvodnja, u postindustrijskom društvu dešava pomak od proizvodnje dobara ka proizvodnji usluga, te da znanje i njegova primjena, umjesto tradicionalnih faktora proizvodnje, dobijaju središnju društvenu i ekonomsku važnost. (Bell, 1984, 21-23) Touraineovu i Bellovu tezu da je ulogu ranijih glavnih faktora proizvodnje zamijenilo znanje nalazimo i kod Petera F. Druckera koji govori o postanku „postkapitalističkog društva“.⁹ (Drucker 1993, 166-167; Liessmann, 2009, 28) Postkapitalističko društvo karakterizira, pored znanja kao temeljnog resursa i drugačije klasne strukture, između ostalog, i to da je u njemu nacionalna država samo jedan oblik političke organizacije, uz druge lokalne, regionalne i transnacionalne oblike. (Drucker, 1993, 3-4)

U opisima postfordističkog društva se ističe svojstvo fleksibilnosti koje ima nekoliko aspekata: 1) fleksibilnost radnika koja se očituje kao odsustvo dugoročne vezanosti za jedno zanimanje i jedno radno mjesto, stalno usvajanje novih vještina i učenje, te kao fleksibilnost nadnica i radnog vremena;¹⁰ 2) fleksibilnost proizvodnje i proizvodnih tehnika (poput čekanja na narudžbu prije

⁹ Da bi opisali novi oblik društva, termin „postkapitalističko društvo“ su koristili i drugi autori, poput R. Dahrendorfa i P. Masona. Više o tome pogledati u: Dahrendorf Ralf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford University Press, California, 1972. i Mason Paul, *Postcapitalism: A Guide to Our Future*, Allen Lane, London, 2015.

¹⁰ O kratkotrajnom i privremenom karakteru zaposlenja, njegovim posljedicama i drugim navedenim aspektima „fleksibilnosti radnika“ u postfordističkom društvu su pisali mnogi savremeni sociolozi, npr. Zygmunt Bauman koji tvrdi da je u epohi čvrste modernosti rad imao funkciju i zadaću uvođenja reda, poretka, eliminacije nereda i kontingencije - prevođenja stvari iz bezobličnog u oblikovano i čvrsto, dok nasuprot tome, u dobu potekućene modernosti, u dobu nesigurnosti i fleksibilnosti, ciljevi rada postaju samo kratkoročni, a posao epizodičnog karaktera: „Lišen svog eshatološkog značenja i odsječen od svojih metafizičkih korijena, rad je izgubio središnje mjesto koje mu je bilo namijenjeno u dobu čvrste modernosti i teškog kapitalizma. Rad više ne može pružiti sigurnu os oko koje ćemo omotati i fiksirati definicije samih sebe, identitete i životne projekte. A nije ga lako zamisliti ni kao etički temelj društva ni kao etičku os života pojedinca.“ (Bauman, 2011, 137) Također, sociolog Richard Sennet je pisao i o psihološkim posljedicama nestalnosti i privremenosti poslova u „novom kapitalizmu“ poput osjećaja nesigurnosti,

proizvodnje i smanjenja masovne proizvodnje); i 3) fleksibilnost potrošnje koja se temelji na postojanju mnoštva izbora za potrošače.¹¹ (Webster, 1995, 150-151; Ricer, 2009, 189-190)

Regulacijska škola (Alain Lipietz, Michel Aglietta, Robert Boyer i dr.) pokušava na temelju pojmova „režim akumulacije“ i „modus regulacije“ objasniti sposobnost kapitalizma da se, unatoč njegovoj tendenciji ka nestabilnosti, stabilizira u pojedinačnim fazama svog razvoja. Prvi od navedenih pojmova označava određene makroekonomske norme ili pravilnosti koje se odnose na sam proces proizvodnje i rada, akumulaciju kapitala i potrošnju, a drugi se tiče društvenih institucija, kulturnih normi, zakona, državne politike, konvencija i pravila koja „kodificiraju glavne društvene odnose“ i omogućavaju reprodukciju postojećeg režima kapitalističke akumulacije i njegovo jedinstvo. (Amin, 1994, 8; Webster, 1995, 137) Iz perspektive regulacijskog pristupa fordizam, koji je doživio vrhunac u 1950-im i 1960-im, je jedna faza stabilnosti u razvoju kapitalizma koju odlikuje specifičan režim akumulacije i modus regulacije: „intenzivna akumulacija“ ili masovna proizvodnja standardizovanih dobara, i „monopolistička regulacija“ ili keynesijanizam. (Amin, 1994, 9; Webster, 1995, 138-140) Sredinom 1970-ih, prema regulacionističkom pristupu, nastupa kriza „fordizma-keynesijanizma“ koja biva prevladana uspostavom novog, postfordističkog, režima akumulacije. (Amin, 1994, 10; Webster, 1995, 137) Globalizacija, shvaćena kao društveni, ekonomski, kulturni i politički fenomen je bila bitan faktor krize, budući da jedna od njenih posljedica bila smanjenje značaja nacionalne države koja je bila „organizacijska premisa fordizma“. (Webster, 1995, 145) Pored redukcije ekonomske uloge države postfordizam prema regulacionistima, između ostalog, karakteriziraju nove tehnologije i oblici rada, jačanje uslužnog sektora, promjene u klasnoj strukturi, smanjenje uloge sindikata, veća mobilnost radnika, (Amin, 1994, 18) kao i nova informacijsko-komunikacijska infrastruktura. (Webster, 1995, 148-149)

dezorijentacije, krize samo-poimanja i „korozijske karaktere“. Više o tome pogledati u: Sennet Richard, *The Culture of the New Capitalism*, Yale University Press, New Haven, 2006.

¹¹ Iako smatra da navedene oznake preovlađuju, američki sociolog Ritzer upozorava da su određeni elementi fordizma ipak još uvijek prisutni u postfordizmu, poput upotrebe pokretnih traka u proizvodnji i homogenih proizvoda, primjerice u industriji brze hrane. (Ricer, 2009, 191) Upravo na temelju analize fast-food restorana *McDonald's*, Ritzer je, oslanjajući se na Weberovu teoriju racionalizacije, razvio svoju teoriju mekdonaldizacije društva, pri čemu je mekdonaldizaciju definirao kao „proces kojim principi fast-food restorana - učinkovitost, kalkularnost, predvidljivost i kontrola - dominiraju sve većim brojem sektora američkog društva kao i ostatka svijeta.“ Više o tome pogledati u: Ritzer George, *The McDonaldization of Society: Into the Digital Age*, SAGE, Los Angeles, 2019, 22. Za kasniji razvoj teorije pogledati u: Ritzer George, *The McDonaldization Thesis: Explorations and Extensions*, SAGE, London, 1998.

Neo-Schumpeterijanski pristup (Christopher Freeman, Carlota Perez i dr.) u opisu tranzicije sa jednog perioda ekonomskog rasta na drugi, tj. sa „četvrtog Kondratijeva“ na „peti Kondratijev“,¹² stavlja naglasak na tehničko-tehnološki razvoj. (Amin, 1994, 11) U razvijanju svog pristupa oslanjaju se na rad Kondratieva o dugim valovima u razvoju kapitalizma i na Schumpeterovo razmatranje ekonomske uloge tehničke inovacije. Inovacije omogućavaju uspostavu nove tehničko-ekonomske paradigme koja karakterizira jedan dugi val ekonomskog rasta, pri čemu se inovacija „ne odnosi se usko na nove proizvode ili industrijske procese. Ona također uključuje nove oblike organizacije rada i menadžmenta, nove sektore visokog rasta, nove tehnologije transporta i komunikacije, nove geografije lokacije itd., (ibidem, 12) Prema ovom pristupu neke od značajki fordizma ili četvrtog Kondratijeva su „standardizirani proizvodi te masovna proizvodnja i potrošnja, elektro-mehaničke tehnologije i keynesijanizam“, (ibidem) dok peti Kondratijev karakterizira uspon informacijske tehnologije, razvijene komunikacijske mreže, te fleksibilniji oblici rada. (ibidem, 17)

Razlika pristupa fleksibilne specijalizacije (Charles Sabel, Michael Piore i dr.) u odnosu na prethodna dva je uži fokus ili ograničavanje na područje proizvodnje u odnosu na općenitija društvena i ekonomska razmatranja. (ibidem, 14) Nasuprot masovne proizvodnje koja odgovara fordizmu i podrazumijeva polu-kvalifikovane radnike, standardizirane proizvode i rigidnu tehnologiju, predstavnici ovog pristupa tvrde da fleksibilnu specijalizaciju odlikuje upotreba fleksibilnih tehnologija, kvalifikovani radnici te raznoliki proizvodi. (Webster, 1995, 156-157) Oni ističu da su obje paradigme postojale od 19. stoljeća, ali su zbog povijesnih i političkih okolnosti bile dominantne u različitim razdobljima: „jedna paradigma pati zbog odsustva podržavajućih struktura, dok druga, čini se, stiče snagu jer postaje viđena kao 'najbolja praksa' od strane industrije, vlade i drugih institucija“ (Amin, 1994, 14) Od početka 20. stoljeća dominirala je masovna proizvodnja do krize fordizma koja je nastala zbog porasta potražnje za nestandardiziranim dobrima i razvoja fleksibilnijih tehnologija, a od 1970-ih fleksibilna specijalizacija postaje dominantna industrijska paradigma. (ibidem, 15) Za mogućnost fleksibilne specijalizacije ključna

¹² Pojam se odnosi na tzv. valove ili cikluse ekonomskog rasta koji su nazvani prema ruskom ekonomistu Nikolai Kondratiev-u. Više o tome pogledati u: Barnett Vincent., *Kondratiev and the Dynamics of Economic Development: Long Cycles and Industrial Growth in Historical Context*, Macmillan Press, London, 1998. O „valovima“ je pisao i A. Toffler da bi objasnio promjene oblika društva pri čemu je predindustrijsko društvo nazvao „prvim valom“, industrijsko društvo „drugim valom“, a novo, informacijsko društvo „trećim valom“ ili „super-industrijskim društvom“. Više o tome pogledati u: Toffler Alvin, *The Third Wave*, Bantam Books, New York, 1981. i Toffler Alvin, *Future Shock*, Bantam Books, New York, 1971.

je uloga informacije, zato što su fleksibilne tehnologije „inteligentne“, a uz to, pored ostalog, zato što radnici stalno moraju da se adaptiraju i razvijaju vještine u skladu sa razvojem novih tehnologija i zato što dizajn postaje izuzetno bitan aspekt proizvoda što implicira povećanje „simboličkog“ rada kao informacijskog rada (u automobilskoj, muzičkoj, televizijskoj i drugim industrijama). (Webster, 1995, 158-159)

David Harvey tvrdi da se od 1973. desila promjena u „režimu akumulacije“ ili prelazak od fordizma i keynesijanizma ka „fleksibilnoj akumulaciji.“ (Harvey, 1990, 124) Fleksibilnu akumulaciju karakteriziraju: fleksibilnost rada, proizvodnje i potrošnje; nova tržišta i sektori proizvodnje, inovacije, jačanje uslužnog sektora, itd. (ibidem, 147) U fleksibilnoj akumulaciji postoji tendencija ka smanjenju broja radnika, sa zadržavanjem određenog broja stalnih zaposlenih i privremenih radnika. (ibidem, 152) Informacija i znanje postaju „visoko cijenjena roba“, budući da zbog stalnih promjena ukusa i potreba na tržištu postaju od vitalnog značaja za funkcionisanje korporacija i za sticanje prednosti u odnosu na konkurenciju. (ibidem, 159) Iako tvrdi da se desila promjena u režimu akumulacije, Harvey ne smatra da je ta promjena suštinska: „mi još uvijek živimo, na Zapadu, u društvu u kojem proizvodnja za profit ostaje osnovni organizirajući princip ekonomskog života... osnovna pravila kapitalističkog modusa proizvodnje nastavljaju operirati kao nepromjenjive oblikujuće sile u historijsko-geografskom razvoju.“ (ibidem, 121) Harvey misli da za svaki oblik kapitalističke privrede važe neke konstante ili sveprisutne značajke koje postoje i u fleksibilnoj akumulaciji, a koje je izdvojio Marx, kao što su: 1) orijentiranost na rast; 2) eksploatacija radne snage; i 3) tehnološka i organizacijska dinamika (inovacije). (ibidem, 179-180) Prema tome, promjena je samo „površinska“: „logika kapitalističke akumulacije i sklonost ka krizama ostaju iste“. (ibidem, 189)

Na temelju izloženog možemo zaključiti da su navedene pozicije u okviru postfordističke debate slične teorijama postindustrijskog društva utoliko što problematiziraju isti period, kao i probleme (poput promjena u načinu organizacije proizvodnje, jačanja tercijarnog sektora, pojave novih tehnologija, statusa tradicionalnih faktora proizvodnje, ekonomske uloge znanja i informacije, ekonomske uloge države i dr.) i u pogledu njih dolaze do sličnih zaključaka, te se, ukoliko se značenje pojma postmodernosti shvati općenito kao novo društvo koje se u pogledu svojih principa razlikuje od društva moderne epohe, teorije postfordizma i postindustrijskog društva mogu shvatiti kao teorije postmodernog društva. Međutim, između njih ipak postoje bitne razlike koje se odnose

na pojmovlje koje upotrebljavaju: teorije postfordizma, po čemu se i međusobno razlikuju, za razliku od teorija postindustrijskog društva govore o „modus regulacije“, „režimu akumulacije“, „valovima ekonomskog rasta“, „fleksibilnoj specijalizaciji“, „fleksibilnoj akumulaciji“ itd., a uz to, u odnosu na teorije postindustrijskog društva koje nude općenita društvena razmatranja, one su u svom pristupu fokusiranije i određenije usmjerene na sfere proizvodnje i političkog upravljanja, iako među njima u tom pogledu, što smo vidjeli, također postoje razlike, kao i u pogledu mjere u kojoj smatraju da je promjena bila radikalna. Tako primjerice pristup fleksibilne akumulacije izričito naglašava nastavljanje kapitalističke logike, u čemu se pokazuje bliskim perspektivi teorije kognitivnog kapitalizma. U odnosu na teoriju „ekonomije zasnovane na znanju“, sljedeću teoriju kojom ćemo se baviti, teorije postfordizma se primarno razlikuju u pogledu toga što je navedena teorija problemski izričito usmjerena na ekonomsku ulogu znanja i „ljudskog kapitala“.

3.2. „*Ekonomija zasnovana na znanju*“

Teorija na znanju zasnovane ekonomije nije samo teorija nego i politički narativ koji zastupaju mnoge svjetske i internacionalne organizacije i institucije poput Međunarodnog monetarnog fonda, Svjetske banke, Europske Unije, OECD-a,¹³ i dr. (Caruso, 2015, 2) „Ekonomija zasnovana na znanju“ se opisuje kao novi oblik privrede u kojoj veliku važnost za ekonomski rast imaju znanje, informacije i informacijsko-komunikacijske tehnologije (ICT).¹⁴ (Glyn, 2010, 10) Drugim

¹³ *Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj* - OECD je internacionalna organizacija koja se bavi ekonomskim i društvenim problemima, (www.oecd.org/about/).

¹⁴ Ekonomski rast države koji se definira kao povećanje BDP-a ili bruto domaćeg proizvoda, tj. ukupne proizvodnje neke zemlje, (Samuelson, Nordhaus, 2000, 530) u kontekstu ekonomske znanosti predstavlja važan problem zbog direktnog uticaja koji ima na životni standard njenih stanovnika. (Mervar, 1999, 20) Nakon „klasičnog“ keynesijanskog modela ekonomskog rasta (Harrod i Domar) i „neoklasičnog modela rasta“ (Solow i Swan) razvijenog 1956. godine prema kojem je ekonomski rast „određen egzogeno determiniranom stopom tehnološkog napretka“, (Mervar, 1999, 28) i koji, nasuprot klasičnom, nije postulirao fiksni odnos rada i kapitala, (Radošević, 1996, 43) u posljednjoj četvrtini 20. stoljeća u ekonomiji se javila makroekonomska ideja o povezanosti ljudskih znanja i rasta, sa razvojem „endogene teorije rasta“ (Lucas, Romer i dr.) koja nasuprot egzogenim tvrdi „da je ekonomski rast endogeni rezultat ekonomskog sistema, a ne snaga izvan njega.“ (ibidem, 46) Prema ovom modelu rastu vodi akumulacija kapitala shvaćenog tako da uključuje ljudski kapital, i za razliku od neoklasičnih modela rasta koji nisu tvrdili da odgovarajuće nacionalne makroekonomske politike imaju uticaj na ekonomski rast, on ističe pozitivan učinak politike štednje i ulaganja u obrazovanje. (Mervar, 1999, 50; Blanchard, 2005, 238)

riječima, prema teoriji ekonomije zasnovane na znanju materijalnu ekonomiju zamjenjuje tzv. „simbolička ekonomija“. (Stehr, 2018, 323) Pojam ljudskog kapitala je jedan od ključnih pojmova ove teorije i određuje se kao: „znanja, umijeća i kompetencije i osobine pojedinaca koje olakšavaju stvaranje osobne, društvene i gospodarske dobrobiti“ (Keeley, 2009, 30-31); „ukupnost znanja i vještina zaposlenika u nekom gospodarstvu“ (Blanchard, 2005, 236); „fond korisnog i dragocjenog znanja koje su ljudi nagomilali u procesu njihova obrazovanja i usavršavanja“ (Samuelson, Nordhaus, 2000, 223) i sl. Temeljna razlika ljudskog kapitala i fizičkog kapitala je neodvojivost znanja i sposobnosti od čovjeka. (Becker, 2009, 15-16) Iako se u navedenim definicijama ističe znanje, ono je samo jedna sastavnica ljudskog kapitala, bitna sastavnica je i zdravlje koje je jedna od pretpostavki mogućnosti obrazovanja i učenja, kao i produktivnosti radnika. (Keeley, 2009, 106-107) Osim toga, dio ljudskog kapitala je i društveni kapital ili „veze, zajedničke vrijednosti i osjećaj razumijevanja u društvu zahvaljujući kojima pojedinci i skupine mogu vjerovati jedni drugima i zajedno raditi.“ (ibidem, 113) Ekonomske koristi ljudskog kapitala iz perspektive teorije o kojoj govorimo su dvostruke: za pojedinačne ekonomske subjekte kao i za nacionalne ekonomije. (ibidem, 34-36) U pogledu prvog, tj. ekonomskog uspjeha pojedinca, uslov mogućnosti sudjelovanja u ekonomiji znanja je obrazovanost, (ibidem, 16-17) a k tome, zarade obrazovnijih ljudi su obično veće od prosječnih. (Becker, 2009, 17) Kada je riječ o drugom, ulaganje u obrazovanje, zdravlje kao i društvene veze je ekonomski isplativo, jednako kao što je to slučaj sa drugim oblicima kapitala, (Keeley, 2009, 13) drugim riječima, rast ekonomije zasnovane na znanju se zasniva na povećanju ljudskog kapitala. (Glyn, 2010, 11-12) Bitno je istaći da je odnos ljudskog kapitala i ekonomskog rasta dvosmjernan: s jedne strane ljudski kapital je jedan od faktora rasta, a s druge strane bogatije zemlje imaju više sredstava koja mogu uložiti u povećanje ljudskog kapitala. (Keeley, 2009, 33)

Kada je postala jasnom ekonomska važnost obrazovanja, promicanje obrazovanja i obrazovnih šansi u svijetu je postalo globalnim zadatkom, posebice u nerazvijenim zemljama svijeta.¹⁵ Od osam ciljeva koja su bili postavljena u okviru inicijative Ujedinjenih nacija pod nazivom „*Millenium Development Goals - MDGs*“ koja je sa petnaestogodišnjim planom započela 2000. godine, dva su direktno bila vezana za obrazovanje: MDG 2 - ostvarenje univerzalnog primarnog obrazovanja i MDG 3 - rodna jednakost, sa posebnim ciljem njenog ostvarenja na primarnom i

¹⁵ Više o tome pogledati u: *The central Role of Education in the Millenium Development Goals*, UNESCO, Paris, 2010, 11.

sekundarnom nivou obrazovanja.¹⁶ Sličan petnaestogodišnji projekat ostvarenja šest obrazovnih ciljeva (briga i obrazovanje u ranom djetinjstvu, univerzalno osnovno obrazovanje, razvoj vještina mladih i odraslih, pismenost odraslih, ostvarenje rodne jednakosti i poboljšanje kvaliteta obrazovanja) je započeo na Svjetskom obrazovnom forumu u Dakaru također 2000. pod nazivom „*Dakar Framework for Action, Education for All: Meeting our Collective Commitments*“.¹⁷ Na Generalnoj Skupštini UN-a 25. septembra 2015 usvojen je petnaestogodišnji plan za održivi razvoj „*The 2030 Agenda for Sustainable Development*“ sa 17 novih ciljeva za period od 2015. do 2030. pod nazivom „*Sustainable Development Goals - SDGs*“, pri čemu se SDG 4 odnosi na obrazovanje: „Osigurati inkluzivno i pravedno kvalitetno obrazovanje i unaprijediti šanse za cjeloživotno učenje za sve.“¹⁸ Na Svjetskom obrazovnom forumu održanom 2015. godine u Incheonu usvojena je „*Incheon Declaration for Education 2030*“ koja nastavlja viziju projekta *Education for All* i određuje nove posebne obrazovne ciljeve za narednih 15 godina. Posvećena je ostvarenju SDG 4 zbog njegove uloge za ostvarenje drugih SDGs i za razvoj.¹⁹ Postojanje globalnih obrazovnih projekata kakve smo upravo naveli, kao i drugih na nacionalnim razinama, svjedoči o prihvaćenosti stava o važnosti povećanja ljudskog kapitala za ekonomski rast države i za blagostanje pojedinca od strane ekonomskih politika. Ukazuje li navedeno uvjerenje, veće ulaganje u obrazovanje i insistiranje na posjedovanju, razvoju i povećanju znanja, vještina i sposobnosti na pojavu „društva znanja“ predstavlja važno pitanje kojim ćemo se baviti u posljednjem dijelu rada.

¹⁶ O rezultatima i uspjehu inicijative tokom petnaestogodišnjeg perioda pogledati u: *The Millenium Development Goals Report 2015*, United Nations, New York, 2015.

¹⁷ O rezultatima projekta pogledati u: *Education for All 2000-2015: Achievements and Challenges*, UNESCO, Paris, 2015.

¹⁸ Više o tome pogledati u: *Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*, United Nations, A/RES/70/1, 21. 10. 2015, 14.

¹⁹ *Incheon Declaration Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all*, (<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000233813/PDF/233813qaa.pdf.multi>).

3.3. Teorija kognitivnog kapitalizma

Neomarksistički teoretičari koji su dali najznačajnije doprinose razvoju teorije ili hipoteze kognitivnog kapitalizma su Carlo Vercellone, Yann Moulier Boutang, Stefano Lucarelli, Andrea Fumagalli, Maurizio Lazzarato, Antonio Negri, Michael Hardt i dr. Teoretičari kognitivnog kapitalizma kritikuju teoriju na znanju zasnovane ekonomije, na temelju određenih Marxovih kategorija koje prilagođavaju savremenim okolnostima analiziraju odnose proizvodnje koji se razvijaju nakon „krize fordizma“, identificiraju novi subjekat promjene, nove dimenzije eksploatacije, konstatiraju promjene u karakteru rada, krizu zakona i normi koji su tradirani iz perioda industrijskog kapitalizma, postavljaju političke zahtjeve te anticipiraju mogućnosti budućeg društvenog i ekonomskog razvoja. To su neki od aspekata u povijesnom smislu „mlade“ teorije kognitivnog kapitalizma koja pretendira da objasni novo društvo, označavano i kao postindustrijsko, postmoderno, postfordističko i sl., kojima ćemo se baviti u ovom poglavlju. U pogledu općenite klasifikacije diskontinuitet-kontinuitet, teorija kognitivnog kapitalizma se može kategorizirati kao teorija kontinuiteta, budući da, što je jedna od njenih temeljnih značajki, naglašava perzistiranje kapitalističkih odnosa i antagonizama u savremenim društvenim konfiguracijama. (Fuchs, 2011, 83)

Pojam „postfordističko društvo“ je iz perspektive teorije kognitivnog kapitalizma prihvatljiv kao sredstvo analize jer formalno referira na društvo (posebno na njegov ekonomski aspekt) koje se razvilo nakon „fordizma“. To nije slučaj sa pojmom „ekonomija zasnovana na znanju“ koji sadrži određene sadržajne pretpostavke. Hipoteza kognitivnog kapitalizma se etablira upravo u kritici neoliberalne teorije ekonomije zasnovane na znanju i njene „apologetske vizije“. (Vercellone, 2005, 2; Vercellone, 2006, 809; Fumagalli, Lucarelli, 2010, 2) Vercellone izdvaja nekoliko momenata te kritike: spomenuta teorija odvaja ekonomiju od društvenih odnosa; ona znanje razumijeva kao robu, a profit kao motiv istraživanja; na temelju kvantitativne promjene ili „raširenosti pojave“ (npr. veći broj odjela za istraživanje i novih informacijskih tehnologija), formulira zaključke o kvalitativnoj promjeni; i najzad, ona ne uzima u obzir transformirani oblik odnosa kapital/rad koji karakterizira ekonomiju koju pretendira da objasni. (Vercellone, 2006, 809-

810) U epistemološkom pogledu Vercellone teoriji ekonomije zasnovane na znanju zamjera „tehnološki determinizam“ kao prenaplašavanje transformativne uloge novih informacijskih i komunikacijskih tehnologija, „povijesni redukcionizam“ ili zanemarivanje „povratka kognitivne dimenzije rada“, te „pozitivističko i beskonfliktno shvatanje znanosti i tehnologije“ koje se očituje kao izostavljanje objašnjenja fenomena sukoba koji su značajka kapitalizma i razumijevanje znanja kao neovisnog faktora proizvodnje ili „bestjelesnog u odnosu na aktere“. (ibidem, 811) U pogledu posljednjeg Vercellone ističe da „u tezi kognitivnog kapitalizma, znanje se ne može izdignuti u dodatni proizvodni faktor (neovisan o kapitalu i radu), niti se može asimilirati s kapitalom (kao u teoriji ljudskog kapitala). Znanje i odgoj nisu ništa drugo nego sredstva izražavanja i stvaranja rada, subjektivni uvjeti proizvodnje koji karakteriziraju upotrebnu vrijednost radne snage.“ (ibidem; Vercellone, 2007a, 41) Sami po sebi, znanje i informacija u kognitivnom kapitalizmu su „sterilni“: tek inkorporiranost u živi rad im daje status temeljnih ekonomskih resursa, (Meštrović, 2007, 253) ili, drugim riječima, „informacija nije faktor koji predstavlja uzrok rastućih prinosa, već upravo primjena živog rada kao živog rada generira višak smisla i vrijednosti informacije, koja je sama po sebi neutralna.“ (Moulier Boutang, 2007, 206) Slično je tvrdio i Drucker govoreći o središnjem mjestu osobe u „društvu znanja“: „Znanje nije impersonalno kao novac. Znanje ne stanuje u knjizi, banci podataka ili softverskom programu. Oni samo sadrže informacije. Znanje je uvijek utjelovljeno u osobi, koja ga poučava, uči, koristi ili zloupotrebljava.“ (Drucker, 1999, 191)

Ipak, temeljni prigovor koji teorija kognitivnog kapitalizma upućuje teoriji ekonomije zasnovane na znanju je sljedeći: „ti pristupi zaboravljaju da se novost aktualne povijesne konjunktore ne sastoji u jednostavnom uspostavljanju ekonomije zasnovane na znanju, nego u ekonomiji zasnovanoj na znanju koja je podvrgnuta strukturnim oblicima upravljanja akumulacijom kapitala i uokvirena njima, što je posve druga stvar.“ (Vercellone, 2006, 811; Vercellone, 2007a, 29; Fumagalli, Lucarelli, 2010, 3; Caruso, 2015, 3) Ta teorija je, dakle, reduktivna u odnosu na teoriju kognitivnog kapitalizma jer opisuje samo određene aspekte promjene, (Burton, 2013, 72) odnosno, u svom objašnjenju izostavlja ili „zaboravlja“ kapitalističku prirodu savremenog društva. (Moulier Boutang, 2011, 39)

Umjesto „bezbojnog“ pojma ekonomije zasnovane na znanju, teoretičari kognitivnog kapitalizma smatraju da je za razumijevanje aktualnih društvenih i ekonomskih odnosa prikladniji pojam kognitivnog kapitalizma, budući da njegov sastavni termin „kapitalizam“ ukazuje na

konstantu u novim rekonfiguracijama koja se sastoji u istraivanju „osnovnih invarijanti kapitalističkog sustava“ ili težnje za ostvarenjem profita, najamnog rada te ekstrakcije viška vrijednosti, dok termin „kognitivni“ adekvatno označava prirodu rada karakterističnu za savremeni oblik kapitalizma. (Vercellone, 2005, 8; Vercellone, 2006, 811-812; Lebert, Vercellone, 2007, 17; Moulier Boutang, 2011, 37) Kognitivni kapitalizam ili „treći kapitalizam“ koji je nastupio nakon merkantilnog i industrijskog oblika kapitalizma, (Moulier Boutang, 2011, 50) karakterizira proizvodnja nematerijalnih dobara, raširenost nematerijalnih usluga, kooperativni kvalifikovani rad i nove (ICT) tehnologije. (ibidem, 34) Uz *hardware* i *software* strojeva, *wetware* ili „moždanu aktivnost“ rada, bitna dimenzija proizvodnje u kognitivnom kapitalizmu je i *netware* ili umreženost. (Moulier Boutang, 2007, 203)

Fokus investiranja koje rezultira profitom u kognitivnom kapitalizmu nisu više mašine, nego znanje. (Fumagalli, Lucarelli, 2010, 6; Moulier Boutang, 2011, 56-57) U industrijskom kapitalizmu je znanje također imalo veliki značaj, u obliku kristaliziranosti u strojeve, „objektiviranosti u mašini“, (Harvey, 1990, 105) ili „utjelovljenosti u fizičkom kapitalu“. (Lebert, Vercellone, 2007, 19) Smisao naglašavanja važnosti znanja u kognitivnom kapitalizmu je upravo u tome što sada postaje bitno znanje radnika: „Glavni izvor vrijednosti sada se nalazi u zanimanjima koja utjelovljuje i mobilizira živi rad, a ne u kapitalu i materijalnom radu“. (ibidem, 13) Lebert i Vercellone tu razliku nazivaju „opozicijom među nosivim stupovima *novog kapitalizma* i industrijskog kapitalizma“. (ibidem, 27) Prema tome, razvoj novih tehnologija, nije ono što objašnjava savremenu preobrazbu kapitalizma, nego „nova kvalitativna prevlast znanja živog rada nad znanjima koja su uključena u stalni kapital i organizaciju preduzeća“. (Vercellone, 2007a, 41; Moulier Boutang, 2011, 54) Opozicija živog znanja rada i mrtvog znanja kapitala, koja je transformirani oblik opozicije živog i mrtvog rada, je antagonizam svojstven kognitivnom kapitalizmu, kao i antagonizam između društvene proizvodnje znanja i njegovog privatnog prisvajanja na temelju prava intelektualnog vlasništva koje sprječava potencijal kognitivnog kapitalizma za razvoj u ekonomiju zasnovanu na znanju kao ekonomiju „emancipiranu od kapitalističke logike“. (Vercellone, 2006, 823-824) Teorija kognitivnog kapitalizma, dakle, ne kritikuje termin „ekonomija zasnovana na znanju“ neovisno o njegovoj upotrebi, nego samo u kontekstu njegovog korištenja za svrhu referiranja na eksploatatorsku ekonomiju.

3.3.1. Rad i tehnologija u kognitivnom kapitalizmu

U kognitivnom kapitalizmu, dakle, dominantni oblik rada postaje nematerijalni ili kognitivni rad, tj. javlja se „nova paradigma rada koja je istovremeno nematerijalna, umna i komunikacijska“, (ibidem, 818) Monnier i Vercellone tvrde da je kognitivni rad „složena kombinacija intelektualne aktivnosti razmišljanja, komunikacije, podjele i elaboracije znanja koja se vrši kako prije i izvan rada, tako i u okviru trenutnog i neposrednog proizvodnog rada.“ (Monnier, Vercellone, 2007, 187) Nematerijalni rad Maurizio Lazzarato definira kao „rad koji proizvodi informacijski i kulturni sadržaj robe“, odnosno, rad koji proizvodi robu čija se vrijednost sastoji u njenom informacijskom i kulturnom sadržaju, (Lazzarato, 1996, 133) a njena specifičnost je u tome što je akt potrošnje ne uništava. (ibidem, 138) Michael Hardt i Antonio Negri su „popularizirali“ temin „nematerijalni rad“ i definirali su ga kao „rad 'koji stvara nematerijalne proizvode, poput znanja, informacije, komunikacije, odnosa ili emocionalne reakcije'.“ (Fuchs, 2011, 83) Slično, Andrea Fumagalli i Stefano Lucarelli tvrde da nematerijalni rad kao lingvistički i simbolički proces „koristi znanje, informaciju, kulturu i društvene odnose kao svoje 'sirove materijale“. (Fumagalli, Lucarelli, 2010, 3) Neki autori upozoravaju na razliku između distinkcije materijalnog i nematerijalnog rada i „tradicionalne distinkcije“ manualnog ili izvedbenog i koncipirajućeg rada, jer u odnosu na potonji „Pojam nematerijalnog rada uključuje mnogo jači intelektualni, kulturni i simbolički pečat na robama... Nematerijalni način rada stvara 'obrazac' koji je bliži umjetničkom ili intelektualnom načinu rada nego tradicionalnom radu u fabrici.“ (Høstaker, Vabø, 2005, 230)

U predindustrijskim društvima rad je bio manualni i znanje potrebno radnicima je bilo ograničeno, ticalo se izrade i upotrebe oruđa, prenosilo se sa starijih na mlade i učilo se uglavnom tokom rada. (Pavlidis, 2012, 39) Sa industrijskom revolucijom uloga znanja u radu postaje veća i povezana sa planiranjem, organizacijom proizvodnje i razvojem sredstava za proizvodnju. Kada je riječ o znanju radnika, budući da je rad bio podređen mašinama i „ograničen na elementarne i repetitivne pokrete“, radnicima nije bilo potrebno mnogo znanja i obuke. (Vercellone, 2007, 9; Moulier Boutang, 2011, 67; Pavlidis, 2012, 39) Ta situacija se počinje mijenjati 70-ih godina 20. stoljeća kada znanost dobija odlučnu ulogu kao snaga proizvodnje, paralelno sa procesima

informatizacije i automatizacije. (Pavlidis, 2012, 39) Diploma, odnosno formalna obrazovanost, postala je za veliki dio radne snage uslov mogućnosti pristupa tržištu rada. (Riche, 1984, 71; Drucker, 1993, 37-38) Uz znanje, neke od novih kvalifikacija radnika potrebnih za zaposlenje postale su socijalne vještine i fleksibilnost. (Høstaker, Vabø, 2005, 232)

Umjesto „rutinske i prešutne“ suradnje u kognitivnom kapitalizmu desio se pomak ka „komunicirajućoj suradnji“ radnika. (Vercellone, 2005, 7; Lebert, Vercellone, 2007, 24) Nematerijalni rad velikim dijelom upravo ovisi o komunikaciji radnika ili „konstituiraju sebe u oblicima koji su neposredno kolektivni, i mogli bismo reći da postoji samo u formi mreža i tokova.“ (Lazzarato, 1996, 137) U kognitivnom kapitalizmu inovacija je kolektivno, a ne individualno postignuće. (Moulier Boutang, 2011, 54)

Rad je postao fleksibilan,²⁰ uz mogućnost prelaska sa zadatka na zadatak umjesto monotonog repetitivnog rada, zbog čega se radnik transformirao u „polivalentnog radnika“. (Vercellone, 2007a, 38; Schméder, 2007, 62) U ekonomiji u kojoj predominira nematerijalna proizvodnja industrijska paradigma podjele rada koju su razvili Smith i kasnije Taylor, prema kojoj se proces rada razloma na jednostavne operacije i odvajaju se zadaci koncipiranja i izvedbe, više nema ulogu povećanja produktivnosti, nego je ometa. (Moulier Boutang, 2007, 202; Moulier Boutang, 2011, 51-52). Drugim riječima, podjelu rada karakterističnu za industrijski kapitalizam je zamijenila tzv. „kognitivna podjela rada“ koja se izvodi na temelju vrste znanja radnika, (Lebert, Vercellone, 2007, 25; Moulier Boutang, 2011, 63-64), odnosno, u kognitivnom kapitalizmu „načelo koje strukturira podjelu rada u okrilju tvrtke prelazi od tehničke logike zasnovane na dekompoziciji zadataka na logiku učenja i specijalizacije u jednome polju kompetencija.“ (Vercellone, 2006, 818)

Priroda poslova u kognitivnom kapitalizmu traži puno više pažnje nego rad na traci. (Moulier Boutang, 2011, 73) Radnici obavljaju poslove kontrolisanja, koordiniranja i donošenja odluka, komuniciraju i surađuju sa drugima, drugim riječima, oni nisu „naprosto potčinjeni“ procesu proizvodnje i ne izvršavaju samo mehaničke zadatke, nego su „aktivni subjekti“ koji stoga imaju veću odgovornost. (Lazzarato, 1996, 134-135) Vercellone govori o tzv. „propisu subjektivnosti“

²⁰ Sama proizvodnja također postaje, što su izdvojili i teoretičari postfordističkog društva, fleksibilnija i „*just in time*“ organizovana, odnosno, regulirana na temelju interakcije sa potrošačem i informacija o tendencijama tržišta, te uspostavljanja potražnje putem marketinga. (Lazzarato, 1996, 141-143; Moulier Boutang, 2007, 203; Moulier Boutang, 2011, 52-53)

koji zamjenjuje propisivanje radnih zadataka i postupaka karakteristično za taylorizam i fordizam, tj. o „nalogu najamnicima da se unesu u rad, stavljajući svoju kreativnost u službu tvrtke kao da se radi o prostoru slobodne i neovisne djelatnosti“. (Vercellone, 2006, 819) Dakle, radnici u kognitivnom kapitalizmu nisu „odsutni“ nego upravo uključeni u proces proizvodnje, svojom ličnošću i intelektualnim kapacitetima. (Moulier Boutang, 2011, 140) K tome, na što su, pored ostalih, ukazali i Bauman, Sennet i teoretičari postfordističkog društva, karakteristika nematerijalnog rada u kognitivnom kapitalizmu je često privremenost ili kratkoročni angažman radnika za određene *ad hoc* projekte. (Høstaker, Vabø, 2005, 231)

Neki autori upozoravaju na opasnost precjenjivanja uloge kognitivnog rada u kognitivnom kapitalizmu, s obzirom na to da materijalni rad nije nestao, i na to da je veliki dio globalne populacije, posebno kada je riječ o nerazvijenim dijelovima svijeta, zbog nedostupnosti informacijskih tehnologija, različite razine pismenosti i obrazovanosti, te nejednakosti obrazovnih šansi isključen iz mogućnosti sudjelovanja u kooperativnom radu koji se odvija posredstvom kompjutera i interneta. (Caffentzis, Federici, 2009, 127-128) Tome se može odgovoriti da prema teoriji kognitivnog kapitalizma nematerijalni rad nije jedini oblik rada u savremenom kapitalizmu niti ukida materijalni rad i industrijsku proizvodnju, nego predstavlja, kao što tvrde Hardt i Negri, „hegemonijski“ oblik rada u kvalitativnom smislu, odnosno, on „rearanžira“ materijalni rad tako on da sve više postaje „inteligentnim, komunikativnim i afektivnim“, što je očito na primjeru informatizacije poljoprivrede i materijalne proizvodnje. (Høstaker, Vabø, 2005, 232; Moulier Boutang, 2011, 48; Pavlidis, 2012, 38; McQuade, 2015, 366-367)

U post-fordističkom društvu tehnološka promjena u odnosu na industrijsko doba je dvostruka. S jedne strane, odnosi se na trend automatizacije koji je izmijenio način proizvodnje materijalnih proizvoda. Kao što je upotreba strojeva bila glavni faktor koji je omogućio razvoj industrijskog društva, tako razvoj „automata“ označava jedan od faktora koji je pomogao prijelaz ka novom obliku društva, i kao što je mehanizacija smanjila udio potrebnog fizičkog ljudskog rada u materijalnoj proizvodnji, tako je automatizacija značajno uticala na promjenu karaktera rada i uloge radnika u procesu proizvodnje. Automatizacija se može definirati kao „primjena automatskih procesa, tj. procesa koji se odvijaju bez gotovo ikakve ljudske intervencije - na bilo koju aktivnost, i to na više ili manje visokim razinama samoreguliranja.“ (Naville, 1979, 47) Automatizacija je stoga dovela do toga da se radnik sve više odvajava od procesa proizvodnje, a njegova uloga sve više

svodi na nadziranje (zbog potencijalnih smetnji ili problema sa automatima) i održavanje automatiziranih strojeva, drugim riječima, radnik u sustavu automatizirane proizvodnje „nije više unutar proizvodnog procesa već pored njega“. (Komšić, 1999, 15) Radnik, u mjeri koja ovisi o opsegu automatizacije, postaje suvišan jer automati raspolažu vlastitim izvorom energije i samostalno se kreću. (Naville, 1979, 55) Suvišnost radnika u procesu materijalne proizvodnje dovodi do nezaposlenosti i povećanja slobodnog vremena radnika. (Pavlidis, 2012, 47) Međutim, kapitalistička proizvodnja i stvaranje viška vrijednosti ovisi o višku rada, (Fuchs, 2011, 110) zbog čega je posljedica automatizacije također pojava novih oblika rada i novih tipova radnih mjesta, što je, između ostalog, povezano sa pomakom radne snage prema uslužnom sektoru. (Harmin, 1984, 59; Debord, 2003, 17) Kao što ćemo kasnije vidjeti, kapitalistička eksploatacija je u kognitivnom kapitalizmu kao novu ključnu metu odredila upravo kognitivni i nematerijalni rad, kada su za to bili stvoreni uslovi u obliku tehničkim progresom oslobođenog vremena za obrazovanje radne snage, (Vercellone, 2007a, 38) i razvoja institucija i usluga države blagostanja.

S druge strane razvile su se informacijsko-komunikacijske tehnologije koje omogućavaju veliki dio nematerijalne proizvodnje i, također, „informatiziraju“ karakter materijalne proizvodnje i strojeva materijalne proizvodnje. Sa pojavom i raširenom upotrebom kompjutera, rad postaje sve više „računalom posredovani odnos“ i „apstraktna aktivnost manipulacije simbolima“, umjesto aktivnosti trošenja fizičke snage. (Zuboff, 1984, 123-124) Za rad u kognitivnom kapitalizmu nove informacijsko-komunikacijske tehnologije imaju važnost kao što su, na primjer, parni i tkalački stroj imali za industrijski kapitalizam. (Moulier Boutang, 2011, 57) One pružaju podršku i pojačanje sposobnostima računanja (*calculating capacities*) ljudskog mozga koje su često ograničene, smanjuju troškove kooperacije, (ibidem, 164) i omogućavaju da kooperacija radnika u kognitivnom kapitalizmu bude „dematerijalizirana“. (ibidem, 58) Jednako kao što su u industrijskom kapitalizmu mašine sve više obavljale zadatke koje su ranije obavljali radnici, tako i nove tehnologije u kognitivnom kapitalizmu preuzimaju vršenje određenih intelektualnih zadataka ili „intelektualnog sadržaja rada“. (Schméder, 2007, 60) U tom smislu, informacijsko-komunikacijske tehnologije predstavljaju izraz opredmećenja i odvajanja čovjekove inteligencije od njega samoga, kao što je ranije mehanizacija predstavljala objektiviranje čovjekove fizičke snage. (Komšić, 1999, 15) Ipak, bitno je naglasiti da teoretičari koji postuliraju razvoj kognitivnog kapitalizma naglašavaju da „determinirajući element ove mutacije ne može biti reduciran na *kompjutersku/IT revoluciju*“. (Vercellone, 2005, 7) Drugim riječima, iako priznaju značaj novih

tehnologija, ističu da one, kao što smo ranije spomenuli, ne mogu samostalno, neovisno o ulozi živog znanja rada, objasniti prijelaz na kognitivni kapitalizam.

3.3.2. Hipoteza „općeg uma“

U prvom dijelu rada govorili smo o formalnoj i realnoj supsumciji, te smo spomenuli „*General Intellect*“ ili opći um. To su kategorije koje je koristio Marx da bi označio različite oblike potčinjenosti rada kapitalu i povezane su sa tri historijske etape u razvoju kapitalizma u kojima je znanje imalo različit položaj. U ovom poglavlju ćemo se baviti pojmom općeg uma ili „općim društvenim znanjem“ kao „neposrednom proizvodnom snagom“, (Marx, 1979, 74) i njegovom interpretacijom iz perspektive teorije kognitivnog kapitalizma.

Formalna supsumcija rada kapitalu, vidjeli smo, odgovara etapi merkantilnog kapitalizma u kojoj je najamni rad samo novčano bio ovisan o kapitalu, a usmjeravanje i organizovanje proizvodnje nije bilo podložno kontroli kapitalista. Realna supsumcija rada kapitalu, s druge strane, korespondira periodu od prve industrijske revolucije do krize fordizma u 20. stoljeću, i njeni elementi su nizak stepen znanja radnika, odvajanje zadataka koceptualizacije i izvedbe, te gubitak kontrole radnika nad organizacijom procesa rada. Znanje zadobija eksterni karakter u odnosu na radnike, odnosno, inkorporira se u mašine i vodi organizaciju proizvodnje (tzv. „znanstveni menadžment“), a rad postaje sve „apstraktniji“ i sve više „ispražnjen“ u pogledu njegovog intelektualnog sadržaja. (Vercellone, 2005, 5-6; Vercellone, 2006, 814) Vercellone tvrdi da je razlog nastojanja da se rad realno potčini, tj. odvoji od znanja ili „liši svoje kognitivne dimenzije i transformira u svoju suprotnost, u mehaničku i repetitivnu aktivnost“, dvostruk: s jedne strane, takvim odvajanjem se sprječava „radničko dangubljenje“, odnosno, onemogućava da radnici odlučuju o sopstvenom radnom učinku ili intenzitetu koji je postao određen, na temelju „znanstvenog izučavanja vremena i pokreta“, vremenskim propisima u pogledu pojedinačnih proizvodnih zadataka od strane uprave, a s druge strane, specijalizirajući se za obavljanje jedne

vrste zadataka radnici gube mogućnost da odluče da samostalno proizvode i određuju organizaciju i svrhe proizvodnje. (Vercellone, 2005, 3; Vercellone, 2006, 812-813)

Etapi realne supsumcije odgovara i, spomenuli smo ranije, razvoj države blagostanja i preuzimanje od strane države dijela troškova za reprodukciju radne snage čime je omogućeno masovno besplatno obrazovanje, što je tendencija koja je rezultirala stvaranjem općeg uma ili „rasprostranjene intelektualnosti“ i tako krizom same realne supsumcije. (Vercellone, 2005, 6; Vercellone, 2007a, 35-36) Ta tendencija je imala porijeklo u borbi za podrštavanje obrazovanja ili „socijalizaciju pristupa znanju“, kao i u nastojanju da se ostvari prilagodba obrazovnog sistema potrebama tržišta rada. (Vercellone, 2007a, 37; Smith, 2013, 4) Masovno obrazovanje je omogućilo stvaranje intelektualnog kvaliteta radne snage, i tako „novi primat živog znanja, mobiliziranog od strane radnika, nasuprot znanju inkorporiranom u fiksni kapital i menadžersku organizaciju firmi.“ (Fumagalli, Lucarelli, 2010, 3) Formalno i neformalno obrazovanje radne snage je omogućilo da radnici postanu “depozitorij kognitivnih kompetencija koje ne mogu biti objektivirane u mašineriji”, uključujući sposobnost jezika, dispoziciju za učenje, pamćenje, sposobnost apstrakcije i koreliranja, kao i sklonost prema samo-refleksiji.“ (Smith, 2013, 4) Faktori krize fordizma i realne potčinjenosti rada kapitala, odnosno, potreba radnika za autonomijom, stvaranje rasprostranjene intelektualnosti kao posljedice „demokratizacije obrazovanja“, te razvoj institucija i usluga države blagostanja, su, tvrdi Vercellone, istodobno bili uvjeti za razvoj autentične ekonomije zasnovane na znanju, a razvoj u smjeru kognitivnog kapitalizma je proizvod „procesa restrukturiranja kojim kapital pokušava obuhvatiti i podvrgnuti svojoj logici kolektivne uvjete proizvodnje znanja i prigušiti potencijal emancipacije sadržan u poletu rasprostranjene intelektualnosti.“ (Vercellone, 2006, 817) U cilju navedenog restrukturiranja nasupio je proces „desocijalizacije ekonomije“ kroz privatizaciju institucija države blagostanja i zajedničkog dobra znanja. (ibidem, 818) Na krizu realne supsumcije, dakle, kapitalizam nije uzvratio nestankom, nego se preobrazio u oblik sposoban da „mobilizira i inkorporira difuznu intelektualnost“. (Smith, 2013, 5) odnosno, kriza realne supsumcije je rezultirala postankom kognitivnog kapitalizma, nove povijesne etape u razvoju kapitalizma, koju teoretičari kognitivnog kapitalizma smatraju, u smislu u kojem je rasprostranjena intelektualnost postala neposrednom društvenom snagom, „anticipiranom u Marxovoj hipotezi *općeg uma*“. (Vercellone, 2005, 6; Vercellone, 2007a, 30) Marx nije smatrao da je moguće da se opći um razvije u kapitalizmu i taj pojam je za njega povezan sa idejom prelaska u komunizam. (Vercellone, 2005, 2; Vercellone, 2007a, 29-30; Pavlidis, 2012, 40) Njegova

argumentacija se može rekonstruirati na sljedeći način: povećanje proizvodnosti u kapitalizmu dovodi do smanjenja potrebnog radnog vremena, tj. oslobađa vrijeme radnika koje kapital, umjesto da bude iskorišteno za učenje i obrazovanje, transformira u višak radnog vremena, što sprječava razvoj općeg uma i u konačnici vodi ka borbi za „alternativni društveni poredak“ - komunizam, u kojem će tek biti moguće „cvjetanje“ općeg uma. (Smith, 2013, 3) Teoretičari kognitivnog kapitalizma smatraju da je Marx potcijenio sposobnost kapitalizma da u svom okrilju razvije opći um, (ibidem, 20) što pak ne znači da misle da je kognitivni kapitalizam istinska ekonomija zasnovana na znanju, kao što bi prema Marxovoj viziji bio komunizam, već samo da je kapital pronašao način da ono što je Marx vidio kao direktnu prepreku kapitalističkoj akumulaciji potčini vlastitoj logici.

Živi rad u kognitivnom kapitalizmu je zbog njegove nematerijalne prirode oslobođen realne potčinjenosti kapitalu, on izmiče kontroli i upravljanju proizvodnje od strane kapitala zbog čega se može reći da „supsumcija rada opet postaje formalna u smislu da se uglavnom oslanja na odnos novčane ovisnosti najamnog radnika unutar procesa cirkulacije.“ (Vercellone, 2007a, 39-40) McQuade govori o „kontradiktornom stanju“ nematerijalnog rada u kognitivnom kapitalizmu kojeg s jedne strane karakterizira autonomija, a s druge potčinjenost kapitalu. (McQuade, 2015, 368) Može se reći da je formalna supsumcija jedini oblik supsumcije rada koji preostao kapitalu da bi mogao zadržao nadmoć u uslovima postojanja rasprostranjene intelektualnosti. (Smith, 2013, 7) Povratak na samo formalnu potčinjenost rada kapitalu je bio nužan budući da je znanje koje stvara vrijednost u samim radnicima i zbog toga što je uslov mogućnosti da nematerijalni rad bude produktivan „bar djelimična autonomija“. (Caruso, 2015, 13) Zbog činjenice novčane ovisnosti, autonomija rada u kognitivnom kapitalizmu može se označiti samo kao „tehničko-organizacijska, a ne i društveno-klasna“. (Pavlidis, 2012, 38) Iako je nematerijalni rad u tehničkom pogledu autonomniji u odnosu na rad na traci, ipak, pored toga što rad i dalje nema mogućnost određenja svrha proizvodnje, u kognitivnom kapitalizmu postoje instance primjene „mehanizama kontrole subjektiviteta“. (Vercellone, 2005, 3) Neki kritičari autonomiju rada i, stoga, prevladanost realne supsumcije rada u kognitivnom kapitalizmu dovode u pitanje tvrdeći da i nematerijalni rad, poput rada na traci, biva izvanjski organiziran, nadziran i evaluiran, te ograničen i usmjeravan savremenim tehnologijama. (Smith, 2013, 18-19; Caruso, 2015, 14) Primjer toga je nadzor i procjena nastavnika u školama, kao i od strane „upravnih tijela“ određen oblik i sadržaj nastave što značajno ograničava slobodu nastavnika. (Pavlidis, 2012, 48) Prema tome, čini se da je razdvajanje „dva oblika

autonomije radnika“ iluzorno, odnosno, čini se da rad može biti tehničko-organizacijski slobodan, samo ukoliko je to i u društveno-klasnom smislu.

3.3.3. *Eksploatacija drugog stepena i privatizacija znanja*

Novi oblici rada, premda u određenoj mjeri uključuju više fleksibilnosti, slobode i kreativnosti, nipošto ne znače da je položaj radnika idealan: neizvjesnost i eksploatacija su sastavni dio novog iskustva rada. (Harvey, 1990, 151; Lazzarato, 1996, 137; Ricer, 2009, 191) Eksploatacija se javlja kao ne više ograničena radnim mjestom i vremenom, niti najamnim radnim odnosom. (McQuade, 2015, 367) Nova, kognitivna priroda rada utiče na to da tradicionalno, za industrijski kapitalizam karakteristično, odvajanje osobe od posla koji obavlja, vremena rada od slobodnog vremena, kao i vremena obuke/obrazovanja i rada nije više održivo. (Lazzarato, 1996, 138; Vercellone, 2005, 6; Moulier Boutang, 2007, 203; Fumagalli, Lucarelli, 2007, 199; Moulier Boutang, 2011, 117-118) Budući da u kognitivnom kapitalizmu nestaju navedene tradicionalne distinkcije, Fumagalli i Lucarelli konstatiraju pojavu „bioekonomije“ koja je „sustav u kojemu sve životne aktivnosti poprimaju funkcionalnu i instrumentalnu dimenziju unutar mehanizama proizvodnje“ ili „proces koji supsumira sveukupnost ljudskog djelovanja u svrhu akumulacije“. (Fumagalli, Lucarelli, 2007, 198) Smisao toga je da se kao posljedica gubljenja razgraničenja između vremena rada i slobodnog vremena „iskorištavanje upotrebne vrijednosti rada širi na cjelokupni društveni dan“. (Vercellone, 2007a, 42) Moulier Boutang tvrdi da upravo sveprisutnost eksploatacije, uz „anagonističku prirodu društvenih odnosa i odnosa proizvodnje“, čini kognitivni kapitalizam „jednako nestabilnim“ kao prethodna dva oblika kapitalizma. (Moulier Boutang, 2011, 92) Oblik eksploatacije karakterističan za kognitivni kapitalizam kojeg on naziva „eksploatacijom drugog stepena“ se razlikuje od onog koji je bio karakterističan za industrijski kapitalizam, od „eksploatacije prvog stepena“ koja se temeljila na tome da su radnici više vremena provodili trošeći svoju fizičku snagu nego što je bilo nužno za njihovu reprodukciju, jer kao svoj objekat ima znanje živog rada ili „afekte, subjektivitet, znanje i mentalne ili duhovne sposobnosti rada“. (ibidem, 92-93; McQuade, 2015, 367) Postoje mišljenja da je „eksploatacija drugog stepena“ zbog toga što rad

u kognitivnom kapitalizmu podrazumijeva slobodu koja je nužna za kreativnu i intelektualnu kooperativnu aktivnost zapravo „eksploatacija bez alijenacije“, (Burton, 2013, 73) međutim, u svjetlu zaključka prethodnog poglavlja, pokazuju se neopravdanim.

Michael Hardt i Antonio Negri su pisali o stvaranju globalnog „imperija“ nakon krize fordizma koji potiskuje nacionalne države, i o „mnoštvu“ koje je njegova „revolucionarna formacija“ i „neposredovani, imanentni i pozitivni kolektivni socijalni subjekt koji je ponuđen kao alternativa klasičnim koncepcijama ljudi, klasne svijesti ili nacije.“ (McQuade, 2015, 368-369) Drugim riječima, za Hardta i Negrija, mnoštvo predstavlja „skup svih konkretnih jedinki čije su potrebe, želje i iskustva sukobljene sa pokušajima da ih se potčini procesu ekonomske valorizacije.“ (Caruso, 2015, 10) Oni su uočili da, pored eksploatacije u okviru radnog odnosa, eksploatacija danas znači i „eksploataciju *commons*-a“, na temelju toga što su „odnosi, komunikacije i znanje dobra koja se proizvode zajednički, ali ih prisvaja kapital za ekonomske svrhe.“ (Fuchs, 2011, 103-104) Interpretirajući Marxovu tezu o općem umu koja najavljuje društvo u kojem će znanje predstavljati glavnu proizvodnu snagu tako da ona znači i to da u društvu znanja sam „društveni život postaje proizvođan“, (ibidem, 111) Fuchs također objašnjava da znanje koje služi kapitalu danas nije samo znanje radnika, niti znanje koje se proizvodi kao roba, nego i znanje koje se prenosi i stvara u okviru porodice, obrazovanja, kulture, na internetu i društvenim mrežama, u slobodno vrijeme itd., kao što mu služe i međuljudski odnosi, afekti i briga, zbog čega on termin „*knowledge worker*“²¹ proširuje tako da obuhvati i „direktne radnike“ koji proizvode dobra i usluge koje se prodaju na tržištu, ali i „indirektne radnike“ „koji proizvode i reproduciraju društvene uslove postojanja kapitala i najamnog rada“. (ibidem, 98-100) Reproductivni rad je ključan za kognitivni kapitalizam jer se plaćeni nematerijalni rad se odvija kao umrežena „kolektivna moždana aktivnosti“, što implicira da, s obzirom na pokretačku ekonomsku ulogu živog rada, odnosno, znanja živog rada ili „ljudskih mozgova u interakciji“, proizvodnja znanja podrazumijeva i proizvodnju života, tj. populacije ili „bio-proizvodnju“. (Moulier Boutang, 2011, 55-56) Budući da neplaćeni reproductivni rad u društvu eksploatiše i kapital i najamni radnici da bi ih mogao eksploatisati kapital, „mnoštvo“ ili „savremeni proletarijat“ Fuchs određuje kao „klasu onih koji proizvode materijalna ili nematerijalna dobra i usluge direktno ili indirektno za kapital, i deprivirani

²¹ Termin „*knowledge worker*“ je prvi upotrijebio P. F. Drucker koji ga je odredio kao „u neohumanističkom smislu 'obrazovanoj osobi' čije je obilježje sposobnost da svoje znanje primijeni u sadašnjosti, koristeći ga za oblikovanje budućnosti.“ (Liessmann, 2009, 28)

su resursa koje prisvaja kapital“, (Fuchs, 2011 99) odnosno kao „klasu svih onih koji su u nekom smislu eksploatisani“ i dodaje da ona može biti podijeljena u posebne subklase: tradicionalni industrijski radnici, direktni „*knowledge workers*“, kućanski radnici (uglavnom žene), nezaposleni, migranti koji su često vrlo jeftina radna snaga, umirovljenici, studenti i privremeni radnici.²² (ibidem, 100-101) Iako heterogeno, mnoštvo može biti ujedinjeno na temelju svijesti o činjenici bivanja eksploatisanim: „Zadatak je izgraditi političke projekte koji smjeraju na povezivanje mnogostrukih pozicija subjekata koje su imanentne u mnoštvu i koje imaju potencijal da razviju borbe koje transcendiraju kapitalizam“. (ibidem, 114) Dakle, mnoštvo je ona snaga kognitivnog kapitalizma koja je u stanju „društvo znanja emancipirati od kapitalističke logike što ga potčinjava“ (Meštrović, 2007, 254), i koja kao opći um „sadržava ukupne pretpostavke samoupravljanja uvjetima i društvenim ciljevima proizvodnje.“ (Vercellone, 2007a, 42) Ako se nastoji ostvariti ekonomija zasnovanu na znanju, onda se eksploatatorske tendencije kognitivnog kapitalizma moraju obesnažiti, jer je svrha eksploatacije uvijek dijametralna svrsi slobodnog kognitivnog rada.

Na pitanje o tome u čemu se sastoji novost ekonomske važnosti znanja danas, budući da je industrijski kapitalizam također ovisio o znanju, u značenju nužnosti znanja za razvoj proizvodne tehnologije, Vercellone i Lebert su odgovorili ističući primat živog znanja rada u odnosu na mrtvo znanje kapitala u kognitivnom kapitalizmu. (Lebert, Vercellone, 2007, 27) Na isto pitanje, Antonella Corsani daje komplementaran odgovor tvrdeći da se novost sastoji u tome što je znanje postalo roba: „Kognitivni kapitalizam smjera tome da sva znanja, bez obzira bila ona umjetnička, filozofska, kulturna, jezična ili znanstvena, pretvori u robu.“ (Corsani, 2007, 44) Suština kognitivnog kapitalizma je u tome da u njemu kapital nameće svoje uslove i logiku općem umu ili intelektualnim i kreativnim snagama društva. Transformacija znanja u robu je aspekt „*desocijalizacije* ekonomije“, tj. društvenog restrukturiranja koje poduzima kapital u svrhu spomenutog nametanja, skupa sa „koloniziranjem institucija države blagostanja“. (Vercellone, 2005, 9) Proizvodi intelektualnog rada se transformiraju u robu na temelju prava intelektualnog vlasništva, (ibidem, 8; Caruso, 2015, 10) koja kao način na koji se znanje privatizira sprječavaju da se opći um razvija i da se informacije i znanje slobodno razmjenjuju, (Meštrović, 2007, 254; Smith, 2013, 17-18) i čak se može reći da su prisvajanje i širenje znanja obrnuto proporcionalni.

²² Jedan specifičan vid eksploatacije u savremenom društvu je povezan sa pojmom „*prosumera*“ ili „*produsera*“ koji se odnosi na korisnike koji na internet platformama kao što su *YouTube* i *Facebook* stvaraju besplatno sadržaj i sami postaju robom koja se prodaje oglašivačima, „što predstavlja ekstremni oblik eksploatacije, u kojem *produser*-i rade potpuno besplatno i beskonačno su eksploatisani.“ (Fuchs, 2008, 108-109; Moulrier Boutang, 2011, 115)

(Fumagalli, Lucarelli, 2010, 5) Lako je onda uočiti da logika kognitivnog kapitalizma „predstavlja prepreku razvoju ekonomije ne samo zasnovane na znanju, već također zasnovane na 'slobodnom kruženju znanja' (kao ključnom uvjetu njenog razvoja).“ (Vercellone, 2005, 8) Jedan primjer na koji prava intelektualnog vlasništva zaustavljaju širenje i usporavaju proizvodnju novog znanja jesu patentne zaštite čija je glavna funkcija upravo da „spriječe rivalska istraživanja i inovacije“. (Vercellone, 2006, 822)

Prava intelektualnog vlasništva stoje u antagonističnom odnosu spram društvenog karaktera znanja i općeg uma, (Fuchs, 2011, 84) a budući da kapital prisvaja ono što je po svojoj prirodi zajedničko dobro i tako ga otuđuje od njegove biti, „suština i egzistencija znanja i *commons*-a su neidentične“. (ibidem, 106) Drugim riječima, prisvajanje znanja od strane kapitala je neopravdano budući da u njegovom stvaranju sudjeluje čitavo društvo, što važi i za tehnološko znanje. (Vercellone, 2006, 819; Fuchs, 2011, 106) Unatoč postojanju posebnih odjela za istraživanje u firmama i tehnološke industrije, sve tehnološke inovacije se zasnivaju na cjelini postojećeg i ranije akumuliranog besplatnog znanja. (Vercellone, 2006, 822; Fuchs, 2011, 107)

Moulier Boutang optimistično prognozira da pokušaji da se nametnu prava intelektualnog vlasništva i spriječi piraterija, slični „*enclosure movement*-u“ iz prošlosti o kojem smo govorili u drugom dijelu rada, „nemaju budućnost“ zato što predstavljaju prepreku odvijanju temeljnih aktivnosti na kojima počiva kognitivni kapitalizam: za mogućnost produktivnosti kognitivnog rada, eksploatacije drugog stepena i stvaranja novog znanja potrebni su sloboda, pristup znanju i informacijama; kao i zbog toga što su „nekompatibilni sa slobodama građana i demokratijom“. (Moulier Boutang, 2011, 107-109, 118) Stoga, on zaključuje: „Osim uz rizik gubljenja svog produktivnog karaktera, kooperacija preko interneta ne može prihvatiti ograničenja: da bude besplatan, ili gotovo besplatan je dio modela.“ (ibidem, 111) Razvoj tehnologije je omogućio da reprodukcija znanje-dobara postane jednostavna i jeftina što također čini problematičnim prava intelektualnog vlasništva čiju je primjenu ranije upravo teškoća kopiranja sadržaja „štitila“. (ibidem, 104, 115) Uz to, naličje negativnog učinka razvoja tehnologije za prava intelektualnog vlasništva je to što ona „pogoduje istodobno oblicima horizontalne kooperacije i razmjeni znanja zasnovanih na nerobnoj logici, kao što pokazuje primjer besplatnog softvera.“ (Vercellone, 2006, 821-822) Činjenica da „za dobra s intenzivnom količinom znanja vrijeme direktnog rada upotrijebljenog za njihovu proizvodnju postaje beznačajno ili, da to kažemo jezikom neo-klasične

ekonomske teorije, s obzirom da su marginalni troškovi reprodukcije nula ili izuzetno niski“ za Vercellone-a implicira da ona trebaju biti besplatna. (Vercellone, 2007a, 41) Taj zahtjev je suprotan interesima kapitala jer, iako se danas znanja jednom proizvedna lako umnožavaju i šire, bez velikih troškova i bez uništenja i „trošenja“ znanja koje se reproducira, ona se prodaju po visokim cijenama i tako predstavljaju značajan izvor profita za kapitaliste. (Fuchs, 2011, 107-108) U „pismu solidarnosti“ internet stranice *Library Genesis* koja omogućava besplatan pristup knjigama se tvrdi da zatvoreni pristup i monopol nad znanjem, iako postoje sredstva da ono bude pristupačno svima, kao i kriminaliziranje onih koji se zalažu za dijeljenje znanja indicira „pokvareni sistem“. ²³ „Piratska“ stranica *Science Hub*, koju je 2011. godine osnovala Alexandra Elbakyan i koja omogućava besplatan pristup oko 70 miliona znanstvenih radova, svoju misiju „najvećeg mogućeg širenja znanja u društvu“ opravdava činjenicom da znanstvene radove istraživači pišu upravo zato da bi ih čitali drugi istraživači i da nova istraživanja pretpostavljaju znanje postojećih. ²⁴ Postojanje takvih (ilegalnih) baza knjiga i znanstvenih radova na internetu predstavlja izraz protivljenja „privatnoj krađi javne kulture“, tj. „pohlepnim“ korporacijama koje naplaćuju pristup znanjima koja su se u društvu stvarala stoljećima, što je prema Aaron Swartz-u, jednom od osnivača *Open library*, neophodno jer dijeljenje znanja nije piraterija, nego naša moralna dužnost. ²⁵

Dakle, kapital sve oblike znanja, koji su po svojoj prirodi zajedničko dobro, uspijeva koristiti direktno ili indirektno za profit. On direktno eksploatiše materijalne i nematerijalne radnike i privatizira znanje kao robu, a neplaćeni društveni rad izrabljuje indirektno, odnosno, koristi besplatno društveno dobro - znanje i besplatne usluge društva za reprodukciju radne snage. Sve navedeno, uz privatiziranje usluga i institucija države blagostanja kojim ćemo se baviti u sljedećem poglavlju, predstavlja način na koji kapital sprječava razvoj istinske ekonomije znanja u kojoj bi znanje bilo besplatno i društveno dobro, a opći um kao slobodan neposredna snaga proizvodnje.

²³ Library Genesis, *Letter of Solidarity*, (<http://custodians.online/>).

²⁴ Science Hub (<http://sci-hub.tw/>).

²⁵ Swartz Aaron, *Guerilla Open Access Manifesto*, (https://archive.org/stream/GuerillaOpenAccessManifesto/Goamjuly2008_djvu.txt).

3.3.4. Prijedlog zajamčenog egzistencijalnog dohotka

Pored ekonomskih razloga, država blagostanja u fordizmu je imala, neki smatraju, i etičke razloge svog postojanja poput jačanja demokratskih institucija i smanjenja siromaštva, te je stvarala osjećaj sigurnosti građanima. (Lucarelli, Mazza, 2007, 158) 70-ih godina, što su isticali i teoretičari postfordizma govoreći o promjeni „modusa regulacije“, mijenja se ekonomska uloga države, privatiziraju se njene institucije i ona gubi zadatak preraspodjele bogatstva među različitim slojevima stanovništva, između ostalog zbog toga što je sa razvojem fleksibilne proizvodnje nestala „potreba za rezervom potražnje u javnom sektoru ili među radnicima“. (Høstaker, Vabø, 2005, 233-234) Do krize države blagostanja dovelo je smanjenje troškova države na socijalne usluge koje je bilo posljedica uvjerenja da je „za državnu blagajnu socijalna država postala financijski neodrživa i da to predstavlja kočnicu rastu BDP-a“, zajedno sa neispunjavanjem funkcije pružanja spomenutog osjećaja sigurnosti zbog ograničenog broja grupa stanovništva koje su obuhvaćene sistemom socijalne zaštite. (Lucarelli, Mazza, 2007, 170-171)

Međutim, razvijena država blagostanja je bitna za funkcionisanje kognitivnog kapitalizma, što čini očitim presudna uloga koju je imala za mogućnost njegovog nastanka omogućivši stvaranje rasprostranjene intelektualnosti, (Lucarelli, Vercellone, 2011, 87-90) kao i činjenica da su države sa razvijenijim sistemom socijalne zaštite (nordijski *Welfare* model) danas učinkovitije „na znanju zasnovane ekonomije“ u odnosu na one sa slabije razvijenim (anglo-saksonski ili neoliberalni model). (ibidem, 90) Projekat revitalizacije države blagostanja, kao što naglašavaju teoretičari kognitivnog kapitalizma Lucarelli i Mazza, traži njenu prilagodbu novim okolnostima: „Dijete nacionalne države i industrijskog društva, ona je izgubljena u novom društveno-ekonomskom kontekstu koji karakterizira brza tranzicija prema postfordizmu, rastuća globalizacija, radikalna promjena demografske strukture i društvenih odnosa, a u konačnici i proces nadnacionalne integracije“. (Lucarelli, Mazza, 2007, 158) Drugim riječima, zbog promjena povezanih sa prelaskom u kognitivni kapitalizam stari sistem socijalne zaštite je neadekvatan jer je on uspostavljen „nakon Drugog svjetskog rata u situaciji pune zaposlenosti aktivnog stanovništva koje je bilo mlado i mnogobrojno, s plaćama za puno radno vrijeme i u porastu.“ (Moulier Boutang,

2007, 201) Umjesto socijalnog sistema koji je „zasnovan uglavnom na garancijama osobe koja jest ili je bila zaposlena“, teoretičari kognitivnog kapitalizma se zalažu za uspostavu „zajamčenog općeg prihoda“ (*guranateed universal income*), „egzistencijalnog dohotka“ ili „dohotka državljanina“ koji bi, dakle, kao odgovor na krizu sistema socijalne zaštite,²⁶ obuhvatao i one „koji se još uvijek nalaze izvan tržišta rada“. (Lucarelli, Mazza, 2007, 165) Kada je riječ o posebnim zahtjevima, osim toga što za sve odrasle građane mora biti bezuslovan, odnosno, neuvjetovan zaposlenjem, zajamčeni socijalni dohodak, kao „mjera protiv egzistencijalne neizvjesnosti“, (Fumagalli, Lucarelli, 2007, 200) treba dovoljno visok da omogući ljudima život ili zadovoljenje osnovnih potreba tako da građani nisu prinuđeni da rade u degradirajućim uvjetima, nezanimljiv ili loše plaćen posao. (Monnier, Vercellone, 2007, 189; Moulier Boutang, 2007, 210; Moulier Boutang, 2011, 156) Kada je riječ o prigovoru za „financijsku neizvedivost“ (Monnier, Vercellone, 2007, 185), teoretičari kognitivnog kapitalizma to odbacuju tvrdeći da su prepreke za njegovo uvođenje zapravo „ideološke prirode“, (Lucarelli, Mazza, 2007, 165) te napominju da socijalne usluge i troškovi od strane države predstavljaju „vodeću snagu iza razvojne dinamike zasnovane na znanje-intenzivnoj proizvodnji i iza ekonomije je čija glavna proizvodna snaga intelektualni kvalitet radne snage“. (Lucarelli, Vercellone, 2011, 79) Drugi prigovor prijedlogu bezuvjetnom društvenom dohotku je „moralno neprihvatljivi karakter odvajanja dohotka i rada“, (Monnier, Vercellone, 2007, 185) koji se, ukoliko se osvrnemo na činjenicu neplaćenog društvenog rada o kojem smo govorili ranije, pokazuje kao očito neutemeljen. Nasuprot razumijevanju karakterističnom za industrijski kapitalizam prema kojem je samo najamni rad produktivan, a reproduktivni rad i „društveni život“ nisu, (Fumagalli, Lucarelli, 2007, 199) uvođenje zajamčenog socijalnog prihoda podrazumijeva redefiniranje i proširenje tradiranog pojma produktivnog rada: „Budući da društvena suradnja prethodi i nadilazi vrijeme rada neposredno posvećeno proizvodnji možemo iznijeti hipotezu po kojoj rad u kognitivnom kapitalizmu uvijek, barem u izvjesnoj mjeri, predstavlja i nevidljivi rad koji čini dio *prisilne neplaćene ekonomije*. Unatoč svom produktivnom doprinosu, taj društveni rad nije plaćen i vrijednost te proizvodnje smatra se nula zbog toga što ne pripada ili što izmiče monetarnoj sferi tržišne razmjene i najamnog odnosa.“ (Monnier, Vercellone, 2007, 187) U skladu sa tim, redefinira se i pojam radnika kojeg sada „treba promatrati u njegovoj

²⁶ Premda je najaktuelniji aspekt njihovog političkog zahtjeva upravo uvođenje univerzalnog egzistencijalnog dohotka, teoretičari kognitivnog kapitalizma se, također, protive privatiziranju institucija i socijalnih usluga države blagostanja poput zdravstva, obrazovanja i javnih istraživanja jer to ometa razvoj na znanju zasnovane ekonomije. (Lucarelli, Vercellone, 2011, 95)

društvenoj funkciji, neovisno o statusu koji on ima u pravno određenoj radnoj aktivnosti.“ (Fumagalli, Lucarelli, 2007, 200) Dakle, univerzalni egzistencijalni dohodak je naknada za „aktivnost polinacije“, (Moulier Boutang, 2011, 158) ili „za sam život“, (Fumagalli, Lucarelli, 2007, 199) odnosno, predstavlja način na koji se kapital može, na temelju različitih oblika oporezivanja, odužiti društvu „za krađu *commons*-a“. (Fuchs, 2011, 113) Stoga što bi stimulirao razvoj općeg uma, on se istodobno treba shvatiti kao „kolektivno ulaganje društva u znanje“. (Vercellone, 2005, 9-11; Vercellone, 2006, 819-820; Monnier, Vercellone, 2007, 185; Lucarelli, Vercellone, 2011, 95)

Također, kada je riječ o produktivnosti rada u kognitivnom kapitalizmu, važno je naglasiti i činjenicu da zakon vrijednosti, koji pretpostavlja da se produktivnost rada može odrediti u jedinici vremena i na temelju vremena potrebnog za njeno proizvođenje omogućava mjerenje vrijednosti robe u materijalnoj proizvodnji koja je bila dominantna u industrijskom kapitalizmu, ne dozvoljava mjerenje vrijednosti proizvoda intelektualnog ili nematerijalnog rada, jer za razliku od mehaničkog, repetitivnog i rada koji je lišen intelektualnog sadržaja, produktivnost kognitivnog rada, zbog njegove kompleksnosti i varijabilne dinamike, ne može da se odredi na temelju vremena rada, i zato možemo govoriti, skupa sa Vercelloneom, o „krizi zakona vrijednosti“ u kognitivnom kapitalizmu. (Vercellone, 2007a, 39) Produktivnost rada, umjesto dužine radnoga dana, ovisi o „razvitku društvenog individuuma“, (ibidem) tj. određena je „svim uslovima pod kojim se dešava oblikovanje i razvoj individualne ličnosti“ ili „totalitetom momenata društvenog života“. (Pavlidis, 2012, 43) Unatoč tome, zakon vrijednosti kapital i dalje „prisilno održava aktualnim“. (Vercellone, 2007a, 39), a jedan brojnih primjera za to je u obrazovanju zastupljeni *European Credit Transfer System* (ECTS) prema kojem se za studentske aktivnosti dodjeljuju tzv. „bodovi uspjeha“ koji se određuju na temelju potrebnog vremena za njihovo obavljanje ili koji mjere „utošak rada koji je studentu potreban za postizanje određenoga nastavnog cilja“. (Liessmann, 2009, 94)

Zajamčeni socijalni dohodak predstavlja korak prema razvoju zbiljske ekonomije zasnovane na znanju i mogućnost emancipacije rada od stvaranja viška vrijednosti, jer безусловna nadnica ohrabruje безусловne ili „aktivnosti koje svoj smisao imaju samo ako se obavljaju radi sebe samih“. (Monnier, Vercellone, 2007, 188) Drugim riječima, egzistencijalni dohodak bi kroz slabljenje najamne prinude mogao omogućiti ljudima da se bave „poslovima koji izmiču logici komodificiranog rada“, (Lucarelli, Vercellone, 2011, 95) i radom koje nije u službi stvaranja

profita. Samo oslobođen te službe, kao ljudska suština i jedinstvo kognitivne i fizičke aktivnosti, rad može biti autonoman, (Vercellone, 2005, 2; Vercellone, 2006, 811-812) i kao takav omogućiti zadovoljenje potrebe za „samoostvarenjem“, koja je prema A. Maslowu humano orijentirana i u službi zajedničkog interesa. (Pavlidis, 2012, 44-45) U kognitivnom kapitalizmu, pak, rad nije slobodan: ograničen je najamnom prinudom, različitim oblicima i stupnjevima kontrole i nadzora rada, potčinjen je višestrukim dimenzijama eksploatacije, izložen pritiscima nezaposlenosti i privremenih radnih angažmana, a njegovu svrhu - stvaranje profita - diktira kapital, kao i, što ćemo ubrzo pokazati, smjer i opseg formativnog procesa radne snage, tj. procesa obrazovanja i učenja. Međutim, budući da samo slobodan može konstituirati ekonomiju zasnovanu na znanju ili ekonomiju u kojoj se znanje slobodno i nesputano razvija, i također, iako vrijedno po sebi, sredstvo je ostvarenja ljudi i u skladu sa svojim izvornim smislom, humaniziranja ljudskih odnosa i općeg razvoja društva, jasno slijedi da kognitivni kapitalizam nije ekonomija zasnovana na znanju.

4. Uloga znanja u postfordističkom društvu

Znanje se danas često u akademskim krugovima interpretira kao temeljna određujuća snaga savremenog društva - „društva znanja“, kao što se i stoljeće u kojem živimo često naziva „stoljećem zasnovanim na znanju“. (Ibrulj, 2005, 152) Iako ne prihvataju tvrdnje da danas postoji ekonomija zasnovana na znanju, neki teoretičari kognitivnog kapitalizma ipak smatraju da kognitivni kapitalizam „korespondira razvoju društva koje je postalo poznato kao 'društvo znanja!'“ (Moulier Boutang, 2011, 56) Za razliku od društva koje se temelji na znanju, tvrdi Moulier Boutang, sama ekonomija se temelji na „eksploataciji znanja.“ (ibidem, 162) Budući da nam je cilj doći do zaključka o ulozi znanja u postfordističkom društvu, neophodno je ispitati smisao tvrdnje o fundiranosti društva na znanju, odnosno, značenje pojma „društvo znanja“.

Prema jednom od određenja koje nudi Konrad Paul Liessmann, austrijski filozof koji je u knjizi *Teorija neobrazovanosti: zablude društva znanja* (2006.) odnos znanja, obrazovanja i savremenog društva podvrgnuo temeljitoj analizi, „društvo znanja“ predstavlja „društvo u kojem su razum i uvidavnost, prosuđivanje i oprez, dugoročno mišljenje i pametno promišljanje, znanstvena radoznalost i kritička autorefleksija, prikupljanje argumenata i preispitivanje hipoteza konačno dobili prevagu nad iracionalnošću i ideologijom, praznovjermem i umišljanjem, požudom i odsutnošću duha.“ (Liessmann, 2009, 23) Ako prihvatimo navedenu definiciju društva znanja, onda možemo reći da je formacija društva znanja započela sa izlaskom iz srednjeg vijeka i sekularizacijom, kada znanstveni diskurs postupno zadobija prevagu u odnosu na druge oblike diskursa, odnosno, sa nastupanjem modernosti, parolom „znanje je moć“ i radom na razvoju naučne metode. Ona se intenzivirala tokom prosvjetiteljstva i proklamacije principa uma kao norme djelovanja i vodilje društvenog progresa, a kulminirala je slabljenjem uticaja metanarativa i slomom totalitarnih režima u drugoj polovini 20. stoljeća.²⁷ Pored navedenog, Liessmann tvrdi da

²⁷ Daniel Bell je, anticipirajući postmoderne tezu o kraju „velikih narativa“, pisao o „kraju ideologije“ pedesetih godina prošlog stoljeća pri tome ističući sve veći značaj stručnjaka u postindustrijskom društvu u odnosu na moderne ideologije, a Raymond Aron je istovjetnu misao o tendenciji slabljenja društvenog uticaja ideologije izrazio svodeći marksizam na „sekularnu religiju“ i „opijum intelektualaca“. Više o tome pogledati u: Bell Daniel, *The End of Ideology*, Massachusetts, Harvard University Press, 1988. i Aron Raymond, *The Opium of the Intellectuals*, New York, W.W. Norton & Company, 1962. Sličan pojam „kraju ideologije“ je „kraj povijesti“ o kojem je pisao Francis

pojam „društva znanja“ također označava i ranije razmatrane ekonomske promjene koje su rezultirale prevladavanjem industrijskog društva ili pojavom „simboličke ekonomije“: „Pojam društva znanja treba, međutim, indicirati težak društveni transformacijski proces: preobrazbu klasičnog industrijskog društva u kojemu više nisu bitni trošenje sirovina, proizvodnja i trgovina industrijskim proizvodima, nego stjecanje znanja i rad sa 'znanjem'.“ (ibidem, 28) Nico Stehr, jedan od predstavnika teorije „društva znanja“ upravo tvrdi da promjene u strukturi ekonomije, tj. konstituiranje „ekonomije zasnovane na znanju“ predstavlja najvažnije obilježje „društva znanja“ koje je samostalno dovoljno za opravdanje njegovog naziva. (Stehr, 2001, 24; Stehr, 2018, 310) U prilog tvrdnji da živimo u društvu znanja ide i sa spomenutom preobrazbom povezani „porast stope akademski obrazovanih građana“. (Liessmann, 2009, 91) Vidjeli smo da je u fordizmu, zahvaljujući razvoju institucija socijalne države, došlo do pojave masovnog obrazovanja, odnosno, do podizanja opće razine obrazovanosti stanovništva i do stvaranja tzv. „rasprostranjene intelektualnosti“ ili općeg uma, što je omogućilo da eksploatacija živog znanja rada postane glavni izvor profita u kognitivnom kapitalizmu. Kada smo govorili o radu u kognitivnom kapitalizmu, naglasili smo da je za pojedinca danas formalno obrazovanje, ili „diploma“, uglavnom pretpostavka mogućnosti zaposlenja, s obzirom na to da su kvalifikacije radne snage, u značenju specijaliziranog znanja i vještina, glavni pogon kognitivnog kapitalizma, tj. nematerijalne (a sve više i materijalne) proizvodnje. Sa tim je povezana i pojava tzv. „cjeloživotnog učenja“ kao imperativa savremenog profesionalnog razvoja i prilagodbe radne snage zahtjevima tržišta rada, nasuprot vremenu kada je obrazovanju bila posvećena samo jedna etapa života. (ibidem, 29-30) Također, kada smo izlagali postavke teorije „ekonomije zasnovane na znanju“ izdvojili smo činjenicu da su makroekonomske politike danas sve više posvećene investiranju u obrazovanje koje je shvaćeno kao ključna determinanta ekonomskog rasta. Dakle, obrazovanje je, za individue kao i za društvo u cjelini, postalo *conditio sine qua non* ekonomskog uspjeha.

Međutim, nužno je postaviti pitanje da li hegemonija znanstvenog diskursa, velika ekonomska važnost znanja i veći stupanj obrazovanosti stanovništva u odnosu na prošlost dostaju da društvo u kojem živimo bude kvalifikovano za prisvajanje oznake „društvo znanja“ i određeno kao društvo koje izuzetno vrednuje znanje. Odgovor na to pitanje pred nas stavlja zadatak uspostavljanja

Fukuyama u namjeri da označi konačni „trijumf“ liberalne demokratije i kapitalizma nasuprot „rivalskim ideologijama“. Više o tome pogledati u: Fukuyama Francis, *The End of History and the Last Man*, New York, The Free Press, 1992.

dijagnoze o vrsti znanja koje aktualno dominira i upravlja savremenim društvom. Prije toga, neophodno je pojam znanja razlikovati od pojma informacije: premda povezani, navedeni pojmovi su ipak jasno odvojeni. Pojednostavljajući, može se reći da znanje i informacija korespondiraju oprečnim modusima ili stupnjevima intelektualne komprehenzije pri čemu informaciji odgovara “znati da”, a znanju “znati kako”, (Glyn, 2010, 12), kao i „znati zašto“, (Liessmann, 2009, 27) što je odnos koji se može izraziti i Hegelovim razlikovanjem “poznatog” i “spoznatog”. (ibidem, 24) Dakle, znanje odgovara višem stupnju spoznaje od puke informacije i znači njenu „interpretaciju“. (ibidem, 25-26; Lebert, Vercellone, 2007, 17) Navedeno razlikovanje je bitno jer uslovljava da konstatacija formacije „informatijskog društva“ ne implicira i konstataciju formacije „društva znanja“, niti obratno.²⁸

4.1. Utilitizacija znanja u „društvu znanja“

Jedan od najistaknutijih postmodernih autora, Jean-François Lyotard u svojoj knjizi *Postmoderno stanje: izvještaj o znanju* (1979.) tvrdi da je temeljna karakteristika postmodernosti promjena položaja znanja u odnosu na modernost. (Lyotard, 2005, 4-5) Ta promjena ima nekoliko aspekata: tzv. „princip performativnosti“ osigurava da se opravdanje stvaranja znanja i vrijednost znanja zasnivaju na njegovoj „učinkovitosti“; znanje je postalo roba koja se proizvodi za tržište i razmjenjuje na tržištu, što za posljedicu ima, između ostalog, promjenu karaktera i ciljeva obrazovanja i obrazovnih ustanova; i, najzad, biti obrazovana osoba danas podrazumijeva ne

²⁸ Među njih klasificirajući i neke teorije postindustrijskog, postmodernog i postfordističkog društva o kojima smo ranije govorili, Frank Webster nudi koncizan pregled teorija „informatijskog društva“ i teorija informatizacije ranije uspostavljenih odnosa, kao i evaluaciju uvjerljivosti njihovih argumenata. Više o tome pogledati u: Webster Frank, *Theories of the Information Society*, Routledge, London, 1995. Za Websterovu kritiku ideje „informatijskog društva“ zbog njene „neodrživosti“, tj. zasnovanosti na kvantitativnim kriterijima pogledati u: Webster Frank, *The Information Society Revisited*, u L. Liewrouw & S. Livingstone (Eds.), *Handbook of New Media: Social Shaping and Social Consequences of ICTs*, London, SAGE Publications, 2010, 443-458.

posjedovanje obuhvatnog i svestranog znanja, nego specijaliziranog znanja i novih vještina i sposobnosti, često povezanih sa upotrebom tehnologije.²⁹ (Webster, 1995, 183-186)

U „društvu znanja“ vrijednost znanja se određuje funkcionalno, spram rezultata ili „dokazuje se u *djelovanju*“. (Drucker, 1993, 42) Znanje, drugim riječima, u savremenom društvu ima instrumentalnu vrijednost: ono nije svrha po sebi, nego sredstvo za druge ciljeve. (ibidem, 38; Liessmann, 2009, 129) Lyotardovim riječima: „Izravno ili neizravno pitanje koje postavlja student, država ili institucija visokog obrazovanja više nije - je li nešto istina? već - čemu služi? U kontekstu merkantilizacije znanja, potonje pitanje češće znači - može li se to prodati? A u kontekstu argumentacije moći - je li učinkovito?“ (Lyotard, 2005, 76) U skladu sa tim, istraživanja u koja se ulaže su ona od kojih se očekuje dobit ili pronalazak, tj. istraživanja u koja je isplativo ulagati. (ibidem, 66; Smith, 2013, 17-18) Iako se 21. stoljeće uopšteno opisuje kao „stoljeće zasnovano na znanju“, znanje na koje se pri tome misli je jedna određna vrsta znanja: tehnološko, a ne i humanističko znanje. (Ibrulj, 2005, 152) Prema tome, istraživanja u koja se ulaže su ona koja rezultiraju novim tehnologijama (ibidem, 83-84; Liessmann, 2009, 34)

Prvi koji su od znanja načinili robu bili su sofisti koji su naplaćivali usluge poučavanja zbog čega su naišli na otpor i kritiku protagonista grčke intelektualne tradicije. (Annas, 2000, 37) Danas je „sofističko“ postupanje sa znanjem normalizirano i znanje je poprimilo predominantno „robni“ karakter: ono se proizvodi, prodaje i kupuje kao svaka druga roba, (Lyotard, 2005, 4; Liessmann, 2009, 45-46), a za to smo ranije pokazali da prema mišljenju nekih autora predstavlja jednu od temeljnih promjena povezanih sa znanjem u kognitivnom kapitalizmu. Drugim riječima, u tzv. „društvu znanja“ svjedočimo procesu „industrijalizacije znanja“, (Liessmann, 2009, 34) koji je posebno uočljiv na primjeru prilagodbe obrazovanja „eksternim čimbenicima“. (ibidem, 92) Obrazovne institucije su u 21. stoljeću „sve više otuđene od potreba društva i podređene potrebama kapitala. Krucijalni aspekt ovog procesa je pretvaranje obrazovanja u serije razmjenjivih usluga i restrukturiranje javnih obrazovnih institucija u neovisne tržišne aktore koji se međusobno natječu kako bi povećali svoje baze klijenata.“ (Pavlidis, 2012, 48) U „društvu znanja“ univerziteti nerijetko „oponašaju industrije koje prodaju dobra i usluge“. (Høstaker, Vabø, 2005, 236) Stoga se

²⁹ Pored navedenog, Lyotard također tvrdi da se sa znanjem desila promjena u pogledu njegove legitimacije ili promjena kriterija na temelju kojih se neki iskazi prihvataju kao znanje: za razliku od ranijeg perioda ono se više ne legitimira „velikim narativima“ ili „pričanjem priča“, poput ideje znanje da uzdiže i oslobađa ljude. (Lyotard, 2005, 53)

može govoriti o „tvornicama znanja“ i sveučilištima kao poduzećima. (Liessmann, 2009, 35-36) Univerziteti također preuzimaju funkciju arene društvenih borbi koju su ranije imale fabrike, što opisuje termin „*edu-factory*“: „Kao što je fabrika jednom bila paradigmatično mjesto borbe među radnicima i kapitalistima, tako je sada univerzitet ključno mjesto sukoba, gdje su u pitanju vlasništvo nad znanjem, reprodukcija radne snage i stvaranje društvenih i kulturnih stratifikacija.“ (Caffentzis, Federici, 2009, 125) Također, univerziteti nastavne programe sve više prilagođavaju zahtjevima tržišta rada tako što se usmjeravaju na razvoj znanja i vještina poput komunikacijskih, fleksibilnosti i timskog rada koje, vidjeli smo, u kognitivnom kapitalizmu predstavljaju osobine koje poslodavci visoko cijene i traže kod prospektivnih radnika. (Høstaker, Vabø, 2005, 237) Znanje koje studenti stiču često je „letimično fragmentarno znanje koje upravo dostaje za to da ljude održava fleksibilnima za radni proces“. (Liessmann, 2009, 45-46) Opisana adaptacija obrazovnih institucija je izraz pokušaja da se obrazovanje „učini relevantnijim za stvarni svijet“, odnosno da se učini sredstvom koje će studentima pomoći da budu „učinkovitiji zaposlenici“. (Webster, 1995, 184)

Kao što su u pozadini društvenih inicijativa koje su usmjerene ka povećanju obrazovanosti dobit i ekonomski rast, tako je i motivacija koja pokreće proces individualnog sticanja znanja i učenja u „društvu znanja“ egoistična i utilitarna: „Student studira medicinu kako bi liječio ljude, ali i zato jer liječnici zarađuju više od smetlara; menadžer uči o novom sustavu popisivanja robe kako bi bio informiran o tome što se događa na poslu, ali i zato što očekuje napredovanje i veću plaću... Naime, ulaganje pojedinaca u sebe - najčešće kroz povećanje njihova obrazovanja - donosi stvarna poboljšanja u osobnom dohotku i dobrobiti.“ (Keeley, 2009, 30-31) Ljudi su u svom obrazovanju svagda motivirani „povećanjem potencijala za zaradu“, (Webster, 1995, 184) a znanje pri tome predstavlja instrument za ostvarenje osobnog probitka. (Liessmann, 2009, 127) Međutim, iako je u službi interesa pojedinca, ne možemo reći da je obrazovanje slobodno. Podsticaj za obrazovanje i smjer obrazovanja dolazi izvana: „postizanje i upotreba znanja i kvalifikacija je određena, u principu, potrebama kapitala a ne njihovim. Granica ljudskog obrazovanja, kao najamnih radnika u kapitalističkom društvu, je njihovo oblikovanje kao nositelja robe 'radna snaga'. Bilo koje obrazovanje, kultiviranje ili rast koje su imali je podređeno, više ili manje, nužnosti formiranja razmjenjive radne snage, tj. serija sposobnosti i vještina koje moraju biti korisne kapitalu.“ (Pavlidis, 2012, 47) Tako ideja „cjeloživotnog učenja“ izražava upravo prilagodbu radne snage kapitalu koja se očituje kao kontinuirano dokvalificiranje i obrazovanje kako bi se ostalo

relevantim, tj. iskoristivim i razmjenjivim na tržištu rada, unatoč stalnim promjenama i zastarijevanju znanja. (ibidem; Webster, 1995, 185) Dakle, u „društvu znanja“ obrazovni sistem odgovara na potrebe kapitalističke ekonomije, nastoji da znanje koje nudi bude znanje za kojim postoji potražnja, i sve manje predstavlja mjesto učenja koje svrhu ima u samome sebe ili je za volju samoga znanja.

4.2. Humanističko znanje: epistemološka i socio-politička uloga

U A. I. knjizi *Metafizike* Aristotel svim ljudima pripisuje urođenu težnju ka znanju, (*Met*, A. I, 1, 980a, 20) koja „kao čovjekov najnutarniji poticaj nije svrhovito usmjerena, nego je izraz *conditio humana* i izvor je posve specifičnog užitka svjesnih bića: žele spoznavati radi samog spoznavanja.“ (Liessmann, 2009, 135) Aristotel razlikuje vrste znanja te im pridaje različit status u pogledu njihove vrijednosti, pri čemu neki oblik znanja ima utoliko viši status ukoliko je udaljeniji od iskustva i korisnosti ili „posljedaka“. (*Met*, A. I, 2, 982a, 14-17; Cambiano, 2012, 35) Tako je „sjetilnost“, koja je ljudima zajednička sa životinjama, najniži oblik, a viši je oblik „iskustvo“, tj. partikulatno znanje ili znanje pojedinačnosti, znanje da nešto jeste slučaj. (*Met*, A. I, 1, 980b, 25-30) *Techne* ili umijeće je također jedan od oblika znanja - općenito znanje do kojeg se dolazi putem iskustva i koje uključuje poznavanje uzroka. (*Met*, A. I, 1, 981a, 5-7, 27-30) Viši oblik od *techne*-a je *episteme* i tu bitnu razliku Aristotel opisuje na sljedeći način: „Stoga su se vjerovatno onomu tko je prvo pronašao neko umijeće, a izvan zajedničkih sjetilnosti, ljudi divili ne samo zbog toga što je koristan koji od tih pronalazaka nego kao onomu tko je mudar i izvrsniji od ostalih. I što se otkrivalo više umijeća, bilo za životne potrepeštine bilo za zabavu, sve su se više ovi drugi smatrali mudrijima negoli prvi, zbog toga što njihova znanja nisu bila poradi korisnosti. I kad su sva takva već bila zasnovana, iznađene su znanosti što nisu ni poradi užitka ni poradi životnih potrepeština, i to prvo na mjestima gdje bijaše dokolice.“ (*Met*, A. I, 1, 981b, 13-24) Navedeni dio teksta je od izuzetne važnosti za razumijevanje Aristotelovog principa vrednovanja koji smo ranije spomenuli jer u njemu možemo vidjeti da je razlog zbog kojeg je *episteme* viši oblik znanja od *techne*-a upravo taj što je *techne* zbog koristi, ili u svom višem obliku zbog zabave, drugim riječima, zato što služi nečemu, dok je *episteme* bezinteresan oblik znanja koji nije „ni poradi užitka

ni poradi životnih potrepaština“, a kao primjer takvog znanja u nastavku teksta se navodi matematika koja se razvila u Egiptu u kojem je sveštenički stalež uživao slobodu od rada, te političkih i vojnih obaveza. (Cambiano, 2012, 35-36) Najzad, najviši oblik znanja, prema Aristotelu je *sophia* ili mudrost koja se bavi prvim uzrocima i počelima, tj. metafizika ili prva filozofija: „onaj koji izabire znanje radi njega samoga, izabrat će najviše i najvišu znanost, a to je o onome što je najspoznatljivije; najspoznatljiviji su prva počela i uzroci, jer s pomoću njih i iz njih spoznaju se ostale stvari, ali ne i one same s pomoću podmeta“. (*Met*, A. I, 2, 982a, 35, 982b, 1-4) Dakle, za Aristotela najviše vrijedi ono znanje koje je poradi samoga sebe, koje se ne traži zbog neke koristi ili potrebe, nego iz čuđenja, odnosno, iz težnje ljudi da prevladaju stanje neznanja u kojem se nalaze i da dođu u stanje čistog znanja, a takvo znanje i jeste moguće tek onda kada su sve životne potrebe zadovoljene. (*Met*, A. I, 2, 982b, 16-23) Zato što je jedino ona oblik znanja koje je radi same sebe, *sophia* je, smatra Aristotel „jedina slobodna među znanostima“. (*Met*, A. I, 1, 982b, 24-27) Izvorno, antičko, razmijevanje znanja prema kojem vrijednost znanja nije uslovljena njegovom korisnošću je sadržano i u uticajnoj paradigmatičnoj ideji holističkog obrazovanja ili *Bildung*-a (18. stoljeće) Wilhelma von Humboldt-a prema kojem obrazovanje treba predstavljati obuhvatno i svestrano kultiviranje duha i razvoj osobe, (Liessmann, 2009, 47-48; Humboldt, 2000) a zahtjev za obrazovanjem usmjerenom ka „punom razvitku ljudske ličnosti“ također je postavljen i u *Općoj deklaraciji o ljudskim pravima* (1948.).³⁰ U kontekstu Lyotardovog razlikovanja „znanstvenog znanja“ kojeg čine denotativni iskazi ili iskazi koji se odnose na neki predmet, (Lyotard, 2005, 27) i „narativnog znanja“ kojeg čine preskriptivni i vrijednosni iskazi, (ibidem, 38) za ostvarenje ideje *Bildung*-a je neophodno da održe oba navedena elementa. (ibidem, 47) Međutim, u „društvu znanja“, kao što smo vidjeli, vrijednost ima samo ono znanje koje je aplikativno i „polučuje rezultate“, pa umjetnosti i humanističke znanosti postaju sve više inferiorne i „nepoželjne“. (Liessmann, 2009, 123-124) Budući da obrazovna politika slijedi paradigmu obrazovanja za ekonomski rast, a ne paradigmu ljudskog razvoja, one gube svoje mjesto u nastavnim programima, (Nussbaum, 2010, 2). Ideja obrazovanja kao „programa čovjekovog samooblikovanja“ je, prema tome, u savremenom društvu napuštena i „prestala je biti cilj i mjerilo za središnje momente produkcije, posredovanja i prilagodbe znanja“. (Liessmann, 2009, 9)

³⁰ *Opća deklaracija o ljudskim pravima*, član 26., (http://www.arhivsa.ba/wordpress/?page_id=327).

Ipak, u povijesti mišljenja često se isticala nezamjenjiva i jedinstvena epistemološka uloga humanistike, posebice filozofije: za Platona je filozofsko znanje najviši oblik spoznaje koji omogućava da se razlikuje bit od pojavnosti i sazna ideja Dobra; (*Rep*, VI, 509a) Aristotel je, rekli smo, filozofiju smatrao vrhovnim oblikom znanja jer predstavlja znanje o najuzvišenijim predmetima; Kant je filozofiji kao kritici pripisao zadatak ocrta odgovora na pitanje o čemu se uopće može pitati s pretenzijom stizanja do odgovora; (Kant, 2012, 11) za Hegela upravo je filozofija mjesto kulminacije razvoja apsolutnog duha na kojem se ideja javlja pojmovnom obliku; (Hegel, 1987, 474) Heidegger je tvrdio da filozofija kao „univerzalna fenomenologijska ontologija“ ima utemeljiteljski odnos prema znanostima (kao i prema „regionalnim ontologijama“), jer odgovara na pitanje o bitku bića, dok se one bave bićima; (Heidegger, 1985, 11); Husserl je smatrao da filozofija postavlja specifično pitanje o samoj svijesti, mogućnosti spoznaje i objektivnosti objektivne stvarnosti koje znanost, sa svojim „prirodnim stavom“, nužno uzima zdravo za gotovo; (Husserl, 1975, 35-37); Searle smatra da se neotuđiva spoznajna funkcija filozofije ogleda u tome što se njena pitanja često tiču stvari na koje nauka nije pronašla način da odgovori, zato što su izrazito općenita ili pak zato što se bave pojmovima i problemom referiranja; (Searle, 1999, 2069) itd. Sa druge strane, kada je riječ o epistemološkoj ulozi umjetnosti, unatoč mnoštvu različitih određenja i razumijevanja umjetnosti, može se uopšteno reći da ona omogućava spoznaju koja nije logička, racionalna i ne ustanovljava istinosnu vrijednost, nego radije evocira, otkriva ili pokazuje istinu koja se „doživljava“. (Focht, 1972, 174) Takav stav nalazimo, pored ostalih, kod Kanta koji govori o subjektivnoj ili „općenitosti bez pojma“ i nelogičkom karakteru suda ukusa, (Kant, 1975, 101) kod Hegela u određenju umjetničkog djela kao osjetilnog „znaka ideje“, (Hegel, 1987, 464) i kod Heideggera koji analizirajući Van Gogh-ovu sliku tvrdi da u umjetničkom djelu istina dolazi „do vidjela“. (Heidegger, 1959, 28) Utoliko što predstavlja alternativni „modus spoznaje“, i drugi način „viđenja“, koji se razlikuje od svakog oblika racionalne misli, od znanosti, kao i od filozofije, umjetnost ima intrinzičnu vrijednost i njena uloga je neprisvojiva.

Važnost humanističkog znanja i umjetnosti nije samo spoznajna. Martha Nussbaum kritikuje pretpostavku da kriteriju korisnosti udovoljava samo prirodoznanstveno i tehnološko znanje i tvrdi humanistika ima izuzetno važnu političku funkciju jer kod građana razvija vještine „potrebne za opstanak demokratija“. (Nussbaum, 2010, 2) Humanističko obrazovanje omogućava da jedni druge razumijevamo i poštujemo kao umna bića ili, drugim riječima, kao „svrhe po sebi“, (Kant, 2008,

72-73) što demokratija pretpostavlja jer se zasniva na „poštovanju i brizi“, a izostanak humanističkog obrazovanja doprinosi tome da se jedni prema drugima ophodimo samo instrumentalno i jedni druge razumijevamo kao objekte, kao „samo korisne instrumente ili prepreke za ostvarenje vlastitih planova“. (Nussbaum, 2010, 6) U interesu očuvanja i promocije demokratskih i vrijednosti koje su u ustavima mnogih demokratskih država potrebno je i da građani posjeduju i sposobnosti poput kritičkog mišljenja, sposobnosti raspravljanja o politici, brige za druge, viđenja situacije iz perspektive drugih i postupanja koje se odvija s obzirom na opću dobrobit ljudi, (ibidem, 25-26, 45-46) a njihov razvoj podstiče upravo humanističko obrazovanje koje je sve više zanemareno. (ibidem, 77) Umjetnost također doprinosi razvoju nekih od njih: na primjer, izuzetno je značajna u pravljenu pomaka ka viđenju drugih kao umnih bića, jer „traži od nas da se pitamo o unutrašnjem svijetu oblika koji vidimo - i također, da se pitamo o sebi i vlastitim dubinama.“ (ibidem, 102)

Tvrđnja o korisnosti humanistike ne implicira beskorisnost prirodne i tehničke nauke, već samo podjednaku važnost razvoja sposobnosti kao što su kritičko mišljenje, empatija kao i evaluiranje činjenica, (ibidem, 93) koje su čak korisne i za samu znanost i potrebne su joj, jer ona „kada se na najbolji način prakticira“, tvrdi Nussbaum, ima „ono što bismo mogli nazvati duhom humanistike: traži kritičku misao, podstiče maštu, empatično razumijevanje različitih vrsta ljudskog iskustva i razumijevanje kompleksnosti svijeta u kojem živimo.“ (ibidem, 7) Sličnu misao je izrazio i Muhamed Filipović kada je ukazao na to da „biti znanstvenik znači biti humanista“, ili, drugim riječima, da bavljenje znanostima ima, prije svega, moralni smisao koji se očituje u tome u tome da najviši cilj znanosti nije puka akumulacija znanja već upravo „postizanje dobra za sve ljude“. (Filipović, 2000, 25-27)

Ipak, u „društvu znanja“, kao što smo vidjeli, naličje insistiranja na praktičnoj djelotvornosti je sentiment „mržnje“ prema predmetima koji nisu direktno praktično korisni, što se u sve većoj mjeri zrcali u načinu na koji se organiziraju obrazovni programi u školama i na univerzitetima. (Liessmann, 2009, 55) Razlog zbog kojeg se humanistika i umjetnosti potiskuju je s jedne strane direktna težnja da se otklanjajući ono što ne stvara profit napravi mjesta za ono što stvara, a s druge strane sposobnosti koje humanistika i umjetnosti razvijaju predstavljaju ozbiljnu prijetnju nekritičnosti i „moralnoj zatupljenosti“, stavovima koji su nužni za održanje aktualnog oblika ekonomskih odnosa i jednakosti koje stvara. (Nussbaum, 2010, 23-24) Tom cilju doprinosi i tzv.

„kulturna industrija“ koja, između ostalog, izvornu funkciju umjetnosti, pružanje alternativne slike svijeta, transformira u funkciju da zabavlja i tako odvraća od misli o otporu. (Adorno, Horkheimer, 2002, 116) Proces introjekcije ili interiorizacije društvene kontrole je lakše ostvariti ukoliko su razvitak svijesti o vlastitom položaju koja je pretpostavka oslobođenja i kritička moć pojedinca ili „dimenzija duha u kojoj se može ukorijeniti opozicija *status quo*-u“ ugušeni. (Marcuse, 1968, 26-29) U tom smislu, poželjni su konformizam i sputanost „subverzivne imaginacije“, (ibidem, 40) kao i obrazovni sistem koji ih perpetuira. Navedenu tendenciju možemo označiti kao „ideološki“ razlog marginaliziranja humanističkog znanja i umjetnosti koji, zajedno sa izravnim ekonomskim razlozima kojima u konačnici služi, djeluje kontraproduktivno za ciljeve cjelovitog razvoja ljudskih bića, jačanja demokratije i humaniziranja svijeta u kojem živimo.

4.3. Kritika „društva znanja“

Na temelju analize sprovedene u ovom dijelu rada uvidjeli smo da je teza o fundiranosti savremenog društva na znanju bazirana prvenstveno na razumijevanju ekonomije kao „ekonomije zasnovane na znanju“, na sve većoj ekonomskoj individualnoj i društvenoj važnosti obrazovanja i njegovoj raširenosti, kao i na prevlasti znanstvenog diskursa. „Društvo znanja“ je, što je postalo jasno, suštinski društvo u kojem je znanje podvrgnuto „parametrima kapitalističke ekonomije“, (Liessmann, 2009, 41), u kojem se dešava „kapitalizacija duha“, (ibidem, 10) i društvo koje nastoji eliminirati sve ono što ugrožava kapitalističke ambicije, pa tako i sve neprofitabilne oblike znanja. Zbog toga „društvo znanja“ Liessmann naziva „društvom neobrazovanosti“, društvom bez mudrosti i „htijenja da se nešto uopće razumije“, (ibidem, 61) unatoč količini informacija i faktičkog znanja koje je dostupno, kao i brojnim istraživanjima i inovacijama. (ibidem, 149) Naše razmatranje je pokazalo da umjetnosti i humanističko znanje kao temeljni oblik znanja, iako ne služe stvaranju zarade, ipak „čine ono što je mnogo vrijednije od toga, stvaraju svijet vrijedan življenja u njemu, ljude koji su sposobni da vide druga ljudska bića kao potpune ljude, sa vlastitim mislima i osjećajima koji zaslužuju poštovanje i empatiju, i nacije koje su sposobne da prevaziđu strah i nepovjerenje u korist suosjećajne i razložne raspave.“ (Nussbaum, 2010, 143) Prema tome,

čini se očitim da se društvo u kojem humanistika ne dobija priznanje i ne zauzima mjesto koje joj određeno njenom spoznajnom i društveno-političkom ulogom pripada ne može smatrati društvom u kojem znanje predstavlja temeljnu vrijednost, odnosno, tvrdnja o aktualnom postojanju društva znanja nije održiva.

5. Zaključak

Glavni cilj rada bio je odgovor na pitanje o ulozi znanja u savremenom društvu. Konceptualna analiza putem koje smo dali odgovore na pitanja karakteristična za postfordističko društvo, oslanjajući se na teoriju kognitivnog kapitalizma, otkriva ujedno i strukture savremene ekonomije i na vidjelo iznosi njene određujuće principe. Ti principi drugim teorijama koje također smjeraju da objasne ekonomske promjene povezane sa znanjem od 1970.-ih godina, često izmiču, zato što ih naprosto ne uočavaju, smatraju neproblematičnim ili intendirano „zaboravljaju“, što za posljedicu ima neosviještenost društva u pogledu njihovog istinskog karaktera, kao i toleriranje i kontinuiranu antihumanu djelovanja i politika.

Objasnili smo da je kognitivni kapitalizam, kao oblik kapitalizma karakterističan za postfordističko društvo, primarno određen primatom živog znanja rada u odnosu na mrtvo znanje kapitala ili znanje koje je opredmećeno u strojevima. Za razliku od industrijskog kapitalizma u kojem dominiraju mehanizirana materijalna proizvodnja i taylorističko-fordistička paradigma organizacije proizvodnje, u kognitivnom kapitalizmu glavni izvor vrijednosti predstavlja kognitivni ili nematerijalni rad, a organizaciju proizvodnje i rad obilježavaju fleksibilnost, kooperacija, komunikacija i veća autonomija radnika, upotreba novih informacijsko-komunikacijskih tehnologija, te specijalizirana proizvodnja raznolikih proizvoda od strane kvalifikovane i obrazovane radne snage. Navedene promjene, ipak, prema teoriji kognitivnog kapitalizma ne predstavljaju radikalnu promjenu: kognitivni kapitalizam je i dalje kapitalizam, i prožet je imanentnim antagonizmima i subordinacijom rada kapitalu. Umjesto neutemeljene, varljive i reduktivne tvrdnje da živimo u „ekonomiji zasnovanoj na znanju“, teorija kognitivnog kapitalizma obznanjuje da živimo u ekonomiji zasnovanoj na privatizaciji i eksploataciji znanja i „općeg uma“. Istinska ekonomija zasnovana na znanju kao ekonomija u kojoj se znanje slobodno razvija i služi zadovoljenju ljudskih potreba pretpostavlja ukidanje privatizacije znanja i prevladavanje profita kao motiva produkcije znanja i kognitivnog rada, drugim riječima, moguća je samo kao nekapitalistička ekonomija.

Čak i kada bi bilo opravdano proglasiti da danas postoji ekonomija zasnovana na znanju, ona ipak sama ne bi mogla konstituirati društvo znanja, budući da je privreda samo jedna sastavnica društvene zbilje i nije dostatna da odredi karakter društva u cjelini. Na njega utiče i njegov nematerijalni, ideološko-normativni aspekt, pa je za mogućnost govora o „društvu znanja“ potrebno da znanje također bude centralna vrijednost savremenog društva. Međutim, vidjeli smo da to nije slučaj: unatoč tome što je od početaka zapadne intelektualne tradicije humanističko znanje važilo kao temeljni oblik znanja, i unatoč važnoj ulozi koju ono, kao i umjetnosti, ima za individualni razvoj, samospoznaju i slobodu, te za oplemenjenje odnosa u društvu i ciljeva društva, ono biva sve više potisnutno i potcijenjeno, zbog toga što nije direktno podložno utilitizaciji. Znanje koje vrijedi u kognitivnom kapitalizmu nije cjelina znanja niti tradicionalno shvaćeni najviši oblik znanja. Iza parole „znanje je temeljna vrijednost“, zapravo, kao što smo pokazali, stoji istina da je profit temeljna vrijednost. Prema tome, čak unatoč teoriji kognitivnog kapitalizma koja u određenim instancama dozvoljava da kognitivni kapitalizam, premda nije ekonomija zasnovana na znanju, odgovara društvu znanja, zaključujemo da savremeno društvo, budući da se tvrdnja o postojanju ekonomije zasnovane na znanju koja predstavlja glavno uporište tvrdnje o „društvu znanja“ pokazala pogrešnom, i budući da u njemu znanje ne predstavlja najvišu vrijednost, osim u njegovom pervertiranom obliku, u kojem je on samo roba, samo sredstvo da se ostvari ekonomska korist i odalečen je, prema karakteru ciljeva kojim služi, od univerzalne i intrinzične svrhe znanja, ipak nije društvo znanja.

Ono što smatramo pretpostavkom ekonomije zasnovane na znanju jeste prevazilaženje kapitalističke logike koja subordinira i izrabljuje kognitivni rad, prisvaja znanje i pristrano usmjerava njegov razvoj čineći ga tako neslobodnim i navlastito zadatoj ulozi kontradiktornim. To je ujedno i pretpostavka društva znanja, jer se tek na taj način mogu stvoriti uslovi za priznanje, u društvenim i obrazovnim praksama i politikama očitovano, znanja kao temeljne vrijednosti.

6. Spisak korištene literature

- Adorno Theodor W., Horkheimer Max, *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments*, Stanford University Press, California, 2002.
- Annas Julia, *Ancient Philosophy: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2000.
- Amin Ash, *Post-Fordism: A Reader*, Blackwell Publishers, Oxford, 1994.
- Aristotel, *Politika*, Kultura, Beograd, 1970.
- Aristotel, *Metafizika*, Globus, Zagreb, 1988.
- Aristotel, *Nikomahova etika*, Globus, Zagreb, 1988.
- Aron Raymond, *The Opium of the Intellectuals*, New York, W.W. Norton & Company, 1962.
- Barnett Vincent, *Kondratiev and the Dynamics of Economic Development: Long Cycles and Industrial Growth in Historical Context*, Macmillan Press, London, 1998.
- Baudrillard Jean, *Simulakrumi i simulacija*, IP Svetovi, Novi Sad, 1991.
- Baudrillard Jean, *The Consumer Society: Myths and Structures*, SAGE Publications, London, 1998.
- Bauman Zygmunt, *Tekuća modernist*, Pelago, Zagreb, 2011.
- Bauman Zygmunt, *Liquid Modernity*, Polity Press, Cambridge, 2000.
- Bauman Zygmunt, *Work, Consumerism and the New Poor*, Open University Press, New York, 2005.
- Beck Ulrich, *Risk Society: Towards a New Modernity*, SAGE Publications, London, 1992.
- Becker Gary, *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*, The University of Chicago Press, Chicago, 1993.
- Bell Daniel, *Komunikacijska tehnologija*, u Srića Velimir ur., *Budućnost pripada informatici ili uvod u informacijsko društvo*, RZ CDD SSOH, Zagreb, 1984.
- Bell Daniel, *The End of Ideology*, Massachusetts, Harvard University Press, 1988.
- Blanchard Oliver, *Makroekonomija*, Mate, Zagreb, 2005.

- Burton James, '*Capitalism's Californian Revolution*': Yann Moulier Boutang, *Cognitive Capitalism. Polity 2011.*, pregl. čl. u *Parrhesia*, No. 16, 2013, 71-76.
- Caffentzis George, Federici Silvia, *Notes on the edu-factory and Cognitive Capitalism*, u *Toward a Global Autonomous University: The Edu-factory Collective*, Autonomedia, New York, 2009, 125-131.
- Cambiano Giuseppe, *The Desire to Know*, u Steel Carlos ur., *Aristotle's Metaphysics Alpha*, Oxford University Press, Oxford, 2012, 1-43.
- Caruso Loris, *The 'knowledge-based economy' and the relationship between the economy and society in contemporary capitalism*, *European Journal of Social Theory*, 2015, 1-22.
- Clarke Simon, *The Development of Capitalism*, Sheed and Ward, London, 1974.
- Corsani Antonella, *Kognitivni kapitalizam: politička ekonomija u slijepoj ulici*, u Vercellone Carlo ur., *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*, Politička kultura, Zagreb, 2007, 43-56.
- Dahrendorf Ralf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford University Press, California, 1972.
- Debor Gi, *Društvo spektakla*, Aleksa Golijanin, Beograd, 2003.
- Drucker F. Peter, *Post-capitalist Society*, Butterworth-Heinemann, Oxford, 1993.
- *Education for All 2000-2015: Achievements and Challenges*, UNESCO, Paris, 2015.
- Filipović Muhamed, *Deset predavanja o ideji Europe*, Pravni centar Fond otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 2000.
- Focht Ivan, *Uvod u estetiku*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1972.
- Fridman Žorž, *Kuda ide ljudski rad*, Izdavačko preduzeće „Rad“, Beograd, 1959.
- Fuchs Christian, *Cognitive capitalism or informational capitalism? The role of class in the information economy*, u Michael Peters, Ergin Bulut ur., *Cognitive capitalism, education and digital labor*, Peter Lang, New York, 2011, 75-119.
- Fukuyama Francis, *The End of History and the Last Man*, The Free Press, New York, 1992.
- Fulcher James, *Capitalism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2004.
- Fumagalli Andrea, Lucarelli Stefano, *Tržište rada, bioekonomija i egzistencijalni dohodak*, u Vercellone Carlo ur., *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*, Politička kultura, Zagreb, 2007, 193-200.

- Gaković Jelena, *Društvenopolitičke implikacije konzumerizma*, u *Sophos: časopis mladih istraživača*, Znanstveno-istraživački inkubator (ZINK), Sarajevo, No. 9, 2016, 85-99.
- Gidens Entoni, *Sociologija*, CID, Podgorica, 1998.
- Giddens Anthony, *The Consequences of Modernity*, Polity Press, Cambridge, 1991.
- Habermas Jürgen, *Moderna - nedovršen projekt*, Politička misao, god. 46, br. 2, 2009, 96-111.
- Harvey David, *The Condition of Post-modernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Blackwell Publishers, Cambridge, 1990.
- Harmin, R. D., *Informatička ekonomija: neiscrpiv resurs*, u Srića Velimir ur., *Budućnost pripada informatici ili uvod u informacijsko društvo*, RZ CDD SSOH, Zagreb, 1984.
- Heidegger Martin, *Bitak i vrijeme*, Naprijed, Zagreb, 1985.
- Heidegger Martin, *O biti umjetnosti: Izvor umjetničkog djela; Čemu pjesnici?*, Mladost, Zagreb, 1959.
- Hegel Georg W.F, *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987.
- Høstaker Roar, Vabø Agnete, *Higher education and the transformation to a cognitive capitalism*, u Bleiklie Ivar, Henkel Mary ur., *Governing Knowledge: A Study of Continuity and Change in Higher Education*, Springer, Dordrecht, 2005, 227-241.
- Humboldt Wilhelm von, *Theory of Bildung*, u Westbury Ian ur., *Teaching as a Reflective Practice*, Lawrence Erlbaum Associates, New Jersey, 2000, 57-61.
- Husserl Edmund, *Ideja fenomenologije*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1975.
- Ibrulj Nijaz, *Stoljeće rearanžiranja: eseji o identitetu, znanju i društvu*, Filozofsko društvo Theoria, Sarajevo, 2005.
- Kant Immanuel, *Kritika čistoga uma*, Dereta, Beograd, 2012.
- Kant Immanuel, *Zasnivanje metafizike morala*, Dereta, Beograd, 2008.
- Keeley Brian, *Ljudski kapital: Od predškolskog odgoja do cjeloživotnog učenja*, Educa, Zagreb, 2009.
- Korać Miladin, Vlaškalić Tihomir, *Osnovi političke ekonomije*, Izdavačko preduzeće „Rad“, Beograd, 1962.
- Komšić Ivo, *Automatizacija i humanizacija*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1999.

- Kurz D. Heinz, *Economic Thought: A Brief History*, Columbia University Press, New York, 2016.
- Lazzarato Maurizio, *Immaterial Labor*, u Virno Paolo, Hardt Michael ur., *Radical thought in Italy: a potential politics*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1996, 133-147.
- Lebert Didier, Vercellone Carlo, *Uloga znanja u dinamici dugog razdoblja kapitalizma: hipoteza o kognitivnom kapitalizmu*, u Vercellone Carlo ur., *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*, Politička kultura, Zagreb, 2007, 15-28.
- Liessmann Konrad P., *Teorija neobrazovanosti: Zablude društva znanja*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2009.
- Lucarelli Stefano, Vercellone Carlo, *Welfare systems and social services during the systemic crisis of cognitive capitalism*, *European Journal of Economic and Social Systems* - No. 1-2/2011, 77-97.
- Lucarelli Stefano, Mazza Jacopo, *Kriza blagostanja, egzistencijalni dohodak i eutanazija kognitivnog rentijera*, u Vercellone Carlo ur., *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*, Politička kultura, Zagreb, 2007, 157-171.
- Lyotard Jean-François, *Postmoderno stanje: izvještaj o znanju*, Ibis grafika, Zagreb, 2005.
- Mason Paul, *Postcapitalism: A Guide to Our Future*, Allen Lane, London, 2015.
- Marcuse Herbert, *Čovjek jedne dimenzije: rasprave o ideologiji razvijenog industrijskog društva*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.
- Marx Karl, *Kapital: Kritika političke ekonomije, Treći tom*, Beograd, Izdavačko preduzeće Prosveta, 1974.
- Marx Karl, *Osnovi kritike političke ekonomije, Drugi deo*, Izdavačka radna organizacija Prosveta, Beograd, 1979.
- McQuade Brendan, *Cognitive Capitalism and Contemporary Politics: A World Historical Perspective*, *Science & Society*, Vol. 79, No.3, 2015, 363-387.
- Mervar Andrea, *Pregled modela i metoda istraživanja gospodarskog rasta*, *Privredna kretanja i ekonomska politika*, Zagreb, broj 73/1999, 20-61.
- Meštrović Matko, *Pogovor*, u Vercellone Carlo ur., *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*, Politička kultura, Zagreb, 2007, 252-258.

- Monnier Jean-Marie, Vercellone Carlo, *Temelji i izvedivost zajamčenog socijalnog dohotka*, u Vercellone Carlo ur., *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*, Politička kultura, Zagreb, 2007, 185-192.
- Moulier Boutang Yann, *Cognitive Capitalism*, Polity Press, Cambridge, 2011.
- Moulier Boutang Yann, *Kognitivni kapitalizam i novi oblici kodifikacije najamnog odnosa*, u Vercellone Carlo ur., *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*, Politička kultura, Zagreb, 2007, 201-210.
- Mueller C. Dennis, *The Oxford Handbook of Capitalism*, Oxford University Press, Oxford, 2012.
- Naville Pierre, *U susret automatiziranom društvu: problemi rada i automatizacije*, Školska knjiga, Zagreb, 1979.
- Nussbaum Martha, *Not for profit: Why democracy needs the humanities*, Princeton University Press, New Jersey, 2010.
- Pavlidis Periklis, *The Rise of General Intellect and the Meaning of Education. Reflections on the Contradictions of Cognitive Capitalism*, u *Journal for Critical Education Policy*, Volume 10 Number 1 - 2012, 37-52.
- Platon, *Država*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1983.
- Radošević Dubravko, *Ekonomski rast i izvoz*, Privredna kretanja i ekonomska politika, Zagreb, vol.6 no. 53, 1996, 42-66.
- *Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*, United Nations, A/RES/70/1, 21. 10. 2015.
- Ricer Džordž, *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
- Riche, R. W., *Utjecaj tehnoloških promjena*, u Srića Velimir ur., *Budućnost pripada informatici ili uvod u informacijsko društvo*, RZ CDD SSOH, Zagreb, 1984.
- Ritzer George, *The McDonaldization of Society: Into the Digital Age*, SAGE, Los Angeles, 2019.
- Ritzer George, *The McDonaldization Thesis: Explorations and Extensions*, SAGE, London, 1998.
- Samuelson Paul A., Nordhaus William D., *Ekonomija*, Mate, Zagreb, 2000.

- Scott R. Bruce, *The Concept of Capitalism*, Springer, Dordrecht, 2009.
- Screpanti Ernesto, Zamagni Stefano, *An Outline of the History of Economic Thought*, Oxford University Press, Oxford, 2005.
- Searle John, *The future of philosophy*, Phil. Trans. R. Soc. Lond. B. 354, 2069-2080, 1999.
- Sennet Richard, *The Culture of the New Capitalism*, Yale University Press, New Haven, 2006.
- Singer Peter, *Marx: A very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2000.
- Schméder Geneviève, *Prijelomi i diskontinuiteti u dinamičnim podjele rada*, u Vercellone Carlo ur., *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*, Politička kultura, Zagreb, 2007, 57-65.
- Smit Adam, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Kultura, Beograd, 1970.
- Smith Tony, *The 'General Intellect' in the Grundrisse and Beyond*, Historical Materialism 21.4, 2013, 1-21.
- Stehr Nico, *The Fragility of Modern Societies: Knowledge and Risk in the Information Age*, London, SAGE Publications, 2001.
- Stehr Nico, *Modern Societies as Knowledge Societies*, u Adolf Marian T. ur., *Nico Stehr: Pioneer in the Theory of Society and Knowledge*, Cham, Springer, 2018, 309-331.
- Toffler Alvin, *The Third Wave*, Bantam Books, New York, 1981.
- Toffler Alvin, *Future Shock*, Bantam Books, New York, 1971.
- Touraine Alain, *Postindustrijsko društvo*, Globus, Zagreb, 1980.
- *The Millennium Development Goals Report 2015*, United Nations, New York, 2015.
- *The central Role of Education in the Millennium Development Goals*, UNESCO, Paris, 2010.
- Vaggi Gianni, Groenewegen Peter, *A Concise History of Economic Thought: From Mercantilism to Monetarism*, Palgrave Macmillan, New York, 2003.
- Vercellone Carlo, *Rad, informacija i znanje u novom kapitalizmu: hipoteza o kognitivnom kapitalizmu*, u Ekonomski pregled, 57 (11), 2006, 809-825.
- Vercellone Carlo, *Uvod*, u Vercellone Carlo ur., *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*, Politička kultura, Zagreb, 2007, 9-12.

- Vercellone Carlo, *Osnove za marksovsko čitanje hipoteze o kognitivnom kapitalizmu*, u Vercellone Carlo ur., *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*, Politička kultura, Zagreb, 2007a, 29-42.
- Vilogorac Esad, *Uvod u ekonomiju*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2002.
- Williams Glyn, *The Knowledge Economy, Language and Culture*, Multilingual Matters, Bristol, 2010.
- Weber Max, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Veselin Masleša - Svjetlost, Sarajevo, 1989.
- Webster Frank, *Theories of the Information Society*, Routledge, New York, 1995.
- Webster Frank, *The Information Society Revisited*, u L. Liewrouw & S. Livingstone (Eds.), *Handbook of New Media: Social Shaping and Social Consequences of ICTs*, London, SAGE Publications, 2010.
- Zima Peter V., *Modern/Postmodern: Society, Philosophy, Literature*, London, Continuum, 2010.
- Zuboff Shoshana., *Računalom posredovan rad: novi svijet*, u Srića Velimir ur., *Budućnost pripada informatici ili uvod u informacijsko društvo*, RZ CDD SSOH, Zagreb, 1984.

Internet izvori:

- Economics Institute of the Academy of Sciences of the U.S.S.R., *Political Economy, A Textbook*, 1954, (www.marxist.org/subject/economy/authors/pe/pe-ch06.htm), pristupljeno: 20. 12. 2019.
- Fumagalli Andrea, Lucarelli Stefano, *Cognitive Capitalism as a Financial Economy of Production*, Quaderni di Dipartimento, No. 127, Università degli Studi di Pavia, Dipartimento di Economia Politica e Metodi Quantitativi (EPMQ), Pavia, 2010, 1-25, (<http://hdl.handle.net/10419/95273>), pristupljeno: 5. 3. 2020.
- *Incheon Declaration Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all*,

- <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000233813/PDF/233813qaa.pdf.multi>, pristupljeno: 10. 2. 2020.
- Kautsky Karl, *Thomas More and his Utopia*, 1924, (<https://marxists.architexturez.net/archive/kautsky/1888/more/ch01.htm>), pristupljeno: 15. 12. 2019.
 - Library Genesis, *Letter of Solidarity* (<http://custodians.online/>), pristupljeno: 7. 5. 2020.
 - OECD (www.oecd.org/about/), pristupljeno: 15. 1. 2020.
 - *Opća deklaracija o ljudskim pravima*, Historijski arhiv Sarajevo (http://www.arhivsa.ba/wordpress/?page_id=327), pristupljeno: 9. 4. 2020.
 - Science Hub (<http://sci-hub.tw/>), pristupljeno: 7. 5. 2020.
 - Swartz Aaron, *Guerilla Open Access Manifesto* (https://archive.org/stream/GuerillaOpenAccessManifesto/Goamjuly2008_djvu.txt), pristupljeno: 7. 5. 2020.
 - Vercellone Carlo, *The hypothesis of cognitive capitalism*, London, Birkbeck College and SOAS, United Kingdom, 2005, 1-11, halshs-00273641 (<https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00273641>), pristupljeno: 25. 5. 2019.